

2. Väljapoole avatud Eesti: hargmaistumine

Rein Ahas, Erik Terk

Hargmaisuse peatüki sõnumid

- Tänapäeva avanenud maailmas on kasvanud mitmes riigis tegutsevate ehk hargmaiste inimeste ja ettevõtete hulk. Hargmaisust võimendab digimeedia, mis võimaldab osaleda kodumaises meediaruumis ja lähedastega vahetult suhelda ka võõrsil olles. Mitmes riigis tegutsemise pideva suurenemise tõttu vajab maailm uusi käsitlusi lõimumis-, tööturu-, maksu- ja sotsiaalhoolekandepoliitika kujundamisel.
- Hargmaisusega seostub oluline muutus rändekäsitlustes, üha rohkem rändajaid ei jää sihtriiki püsivalt ega soovi sihtkoha ühiskonda lõimuda, vaid säilitab tugeva sideme kodumaa, kultuuri ja lähedastega, et vajadusel edasi või tagasi rännata. Hargmaisusel on ka negatiivsed mõjud, pideva rändamise tõttu väheneb sotsiaalne turvalisus, identiteet muutub ebamäärasemaks, kannatavad tervis, perekond ja suhted.
- Hargmaisus ei tähenda ainult töökäte ja ajude ära-voolu, vaid seda võib käsitleda kui võimalust uusi teadmisi ja oskusi koguda ning võrgustunud maailmas nähtavam olla. Paljud ettevõtted ja teadusasutused kasutavad rahvusvahelist mobiilsust uute oskuste omandamiseks, turgude ja spetsialistide leidmiseks. Paljud riigid kujundavad oma hargmaisuspoliitika, et hargmaiseid aktiivsemalt enda tutvustamisel või turgude leidmisel kaasata.

Sissejuhatus

Avatud ühiskonna üks oluline näitaja on rahvusvahelisus: inimesed, ettevõtted, tooted, raha ja ideed on järjest avatumad ja mobiilsemad. Selle maailma mõistmiseks on vaja mõista mobiilsust, kas see meile meeldib või mitte, sest paljusid nähtusi ei saa enam käsitleda ühe riigi keskselt. Tänapäeval kuulub üleilmastunud süsteemi ka suur osa kohalikust tegevusest. Näiteks Lõuna-Eesti talunike peamine tarnija on rahvusvaheline keemiakontsern, kelle tooted kujundatakse Californias asuva ülikooli laboris ja tema toodete turg ning hind kujuneb rahvusvahelisel toiduaineturul maailma ilmastiku mõjul. Paljudel Eesti peredel on liikmeid, kes on välismaal elanud või töötanud. Isegi küttepuude turg on rahvusvaheline, rääkimata teadustöödest või infotehnoloogiast.

Seetõttu on paljude ühiskondlike nähtuste mõisted muutunud: perekonda, ettevõtet või rahvusülikooli ei ole võimalik enam vaadata ühe riigi kontekstis. Paljude nähtuste rahvusvaheline ulatus aga on korralikult

mõtestamata ja nende puhul puuduvad sageli ka täpsed mõõtmise ning hindamise vahendid. Rahvusvaheliseks muutunud ühiskonda korraldavad paratamatult mitme riigi seadused ja rahvuslikud loendused ning registrid ei võimalda enam rahvastikku ega majandust mõõta. Kõige lihtsam näide on perekond, ühiskonna alusinstituatsioon, mis on ajalooliselt kujunenud riigikeskselt, aga nüüd on paljud perekonnad hargmaised ehk riigipiiriülesed. Rahvusvaheliste perekondade tõttu tekib palju juriidilisi nüansse alates abielu tunnustamisest, usundiküsimustest, maksusoodustuste ja sotsiaaltoetuste korrast kuni lapselapse suvevaheajal vanaema juurde saatmise juriidilis-korralduslike asjaoludeni.

Selles peatükis käsitletakse mitmes riigis elamise ja tegutsemise erinevaid tahke. Üks võtmesõna on siin hargmaisus ehk transantsionaalsus, mida võiks lühidalt sõnastada kui mitmes riigis tegutsemist. Ühest küljest on see hea kontseptsioon meie ümber toimuva üldistamiseks, aga teisest küljest pole hargmaisusel veel ühest ega kõigile sobivat definitsiooni. Kui palju peab isik või ettevõtte välismaal tegutsema või tulu teenima, et tema kohta saaks kasutada sõna hargmaine? Kui palju peab võõrsil elav inimene olema ühendatud sünnimaa meediaruumiga, et ennast uues elukohas hargmaisena tunda? Me ei pretendeeri siin peatükis hargmaisuse täpsemale määratlemisele vaid käsitleme hargmaisust selle mitmekesisuses ja kirjeldame mõningaid tahkusid Eesti näitel.

Esiteks saab hargmaisust käsitleda rändeteooria seisukohast, kui võõrsile kolinud inimene säilitab tugeva sideme kodumaa või eelmise kodumaa kultuuri, lähedaste või võrgustikega. Sellest küljest on meie peatükis vaatluse all välismaal elav Eesti kogukond ehk diasporaa. Diasporaa oli algselt vägivaldset ümberasumist meenutav sõna, millega tasapisi hakati tähistama laiemalt välismaal elavaid kogukondi. Tänapäeval on aga põhjust välismaal elavaid ja rahvuslikku identiteeti säilitavaid kogukondi uut moodi ehk hargmaistena mõtestada. Peab tunnustama, et selles uues tähenduses kõlab ka ingliskeelne *transnational* liiga jõuliselt ja vägivaldselt. Eestikeelse hargmaisuse kõla sobib nüüdisaegsesse õhtumaisesse maailmakäsitluse paremini.

Kogukonnad saavad olla hargmaised, sest kiire ja odava transpordi ning info- ja sidetehnika arengu tõttu saab ka kauges riigis elades olla tihedalt omavahel ja emamaaga seotud. Seda peetakse paljudes riikides isegi probleemiks: osa sisserännanuid ei taha enam lõimumisest kuuldagi, nad elavad oma tavade maailmas, oma kogukonnas ja meediaruumis. Digiühiskonnas kujundab oma meediaruumi igaüks ise. Eestis on see teema kõige rohkem seotud meie venekeelse kogukonnaga. Enamik eestlasi peab venekeelsete inimeste „lõimumatust“ probleemiks. Siiski meeldib meile, et arvukad rahvuskaaslastest väljarändajad on meie kultuuri ja ühiskonnaga seotud. Väliseesti on osa Eestist, sealt on pärit ka üks iseseisvuse taastanud Eesti president. Loomulikult

tahaks demograafilises kriisis Eesti vähendada väljarännet ja tuua välismaal õppinud ning kogemusi saanud inimesed tagasi meie rahvuskultuuri ja majandust arendama. See aga ei ole kerge eesmärk.

Esimeses alapeatükis käsitlevad Kaja Kumer-Haukanõmm ja Keiu Telve Eestist lähtunud kolme väljarändelaine põhjusi, sarnasusi ning erinevusi. Kõiki rändelaineid iseloomustab eestlaste kokkuhoidmine, keele ja kultuuri säilitamine ning ühistöö. Viimast, iseseisvuse taastamisega alanud väljarändelainet iseloomustab ehk kõige rohkem ka hargmaisuus: väljarännanute side kodumaa ja kultuuriga on tihe. Selle põhjused on avanenud maailmas, arenenud meedias ja logistikas. Mõni välisriigis elav ja kohaliku eluga vähe lõimunud eestlane on digimeedia vahendusel koduste uudiste ja kultuurieluga rohkem kursis kui paljud siin elavad inimesed. Võib esitada palju küsimusi, millele ühest vastust pole. Kas väljaspool Eestit elavad ja tihedalt meie kultuuriruumiga seotud eestlased on osa Eesti ühiskonnast? Või on nad välismaalased? Kas välismaal on nad meie ühiskonna jaoks kadunud hinged ja peame arendama tagasirändepoliitikat? Või on nad välismaal elades meie väärtuslikud saadikud?

Teine siin peatükis esitatud hargmaisuse käsitlus lähtub tööturu seisukohtadest, kus hargmaisuseks peetakse mujal kui koduriigis töötamist. Kusagil pole väga selgelt määratletud, kes on õiged hargmaised ehk transnatsionaalid, kas on vahet igapäevasel, iganädalasel või sesoonsel välismaale pendeldamisel. Kas on hargmaised ka Eurostati ja ÜRO definitsiooni kohaselt välismaal üle 183 päeva aastas viibivad võõrtöölised? Igatahes on Eestis palju niisuguseid inimesi, kelle töökoht on välismaal ja kes liiguvad erineva graafiku järgi kodu- ja välismaal asuva töökoha vahel. Kõige tuntumad Eestist välismaal tööl käivad inimesed on nn Kalevipojad Soomes. Aga tegelikult töötab meie kaasmaalasi paljudes riikides ja palju välismaalasi käib Eestis tööl. Me elame mobiilses, avatud piiridega ja hästi ühendatud maailmas. Pole keeruleid leida tööd või käia tööl Helsingis, Londonis või USA-s. See on leviv elustiil, kogu maailmas. Paljud riigid on pindalalt palju suuremad kui Eesti, aga näiteks USA-s ei nimetata idarannikult läänerannikule üle 4000 km pendeldamist hargmaisuseks. Eesti on aga väike, seetõttu on Eesti elanikud ka palju hargmaised.

Mõned teoreetikud arvavad, et hargmaine töötamine on kasulik kõigile osalistele: sihtriik saab vajalikud töökäed, aga sisserännet ei toimu, lähteriigi elanik saab tööd ja väljarännet ei toimu. Teised aga arvavad, et hargmaine tööränne on inimestele ja perekonnaliikmetele kurnav, inimesed raiskavad oma elu ja rikuvad elukeskkonda pidevalt reisisid ning kasu ei saa keegi. Rein Ahas, Siiri Silm ja Margus Tiru kirjutavad teises peatükis, kuidas niisugust hargmaisust mobiiltelefonide rändlusandmete abil mõõta.

Mobiiltelefonide rändlusandmed sobivad mitmes riigis tegutsemise mõõtmiseks hästi, sest neist on

kujunenud inimeste „lähim kaaslane“, neid kantakse igal pool kaasas ja nende kasutuse andmed võimaldavad eri riikides tegutsemist üldistada. Eesti kahe suurema mobiilsideoperaatori rändlusteenuse andmete summana selgub Eestist lähtuvate pendelrändajate, hargmaiste ja välismaal töötajate suurusjärk päris hästi. Probleem on aga see, et puuduvad andmed ja andmekogud niisuguse mobiilipõhise uuringu tulemuste andmete täpsustamiseks. Kindlasti ei näita mobiiltelefonide rändlusandmed täielikku tõde. Aga registritel, rahvaloendusel ja küsitlusuuringutel on kõikidel oma probleemid mitmes riigis tegutsete „kättesaamisel“. Samuti ei tea me täpselt, kui palju ja mis asjaoludel välismaal tegutsevad inimesed kodumaa telefoninumbrit aktiivsena hoiavad ja kasutavad ning kuidas mõjutab rändlusteenuse hind mobiiltelefoni kasutust. Metoodika ja andmete täpsustamisega seotud küsimusi on veel mitu.

Autorid pakuvad välja idee määratleda hargmaisust kodumaa telefoni välismaal aktiivse kasutamise järgi. Ka rändlustasude ühtlustumine ei tohiks mõjutada kodumaise telefoninumbri kasutust maailmas liikudes. Kui Inglismaal töötav eestlane hoiab kodumaa telefoni iga päev aktiivsena, siis on tal põhjust kodumaa sõpradele, kolleegidele, riigiasutustele või ettevõtetele kättesaadav olla. Tal on tugev side kodumaa eluga, seega võiks teda nimetada hargmaiseks. Kui side kodumaaga nõrgeneb, siis ei tasu enam Eesti telefoni välismaal sees hoida ja hargmaisus lõppeb.

Mobiiltelefonid näitavad, et ligi 30 000 Eesti elanikku viibib tihti ja kaua välismaal, ilmselt on enamik seotud töötamise, õppimise, peresidemete ja teise koduga. Ilmselt on tänapäeva Euroopas niisuguseid inimesi miljoneid ja maailmas kümneid miljoneid. Autorid arutlevad niisuguste hargmaiste inimeste seose üle kodumaaga, rahvusriigi kontseptsioonist lähtuvalt peaksid kõik kodanikud elama koduriigis. Nüüd aga näeme suuri inimhulki tegutsemas teistes riikides. Kuidas nad mahuvad riigi ja kodakondsuse määratlustesse? Kus kasutavad valimisõigust? Kuidas tagada nende sotsiaalsed õigused ja vabadused? Kõiki neid küsimusi ei lahenda vaid e-riigi arendamise ega e-residentsuse tüüpi teenustega.

Kolmas hargmaisuse teema on ettevõtluse rahvusvahelistumine. Mitmes riigis tegutsevad ettevõtted on nüüdisaegse majanduse lahutamatu osa, ettevõtete hargmaisus mõjutab väga tugevalt ka paljude firmaga seotud inimeste hargmaisust. Eesti puhul on ettevõtluse rahvusvahelistumise peasuund välismaa ettevõtete eri laadi allüksuste tegevus Eestis. Siin arendatakse, toodetakse, müüakse ja vahendatakse, igal ettevõttel on oma loogika ja struktuur. Tähtis on ka Eesti ettevõtete laienemine välismaale ja Eestist võrsunud ettevõtjate ning ettevõtete kolimine välismaale, et mõne tuntud riigi või ärikeskuse identiteediga või rahvusvaheliste võrgustikega enda arengut kiirendada. Niisuguseid Eestist pärit ettevõtteid tegutseb edukalt paljudes riikides.

Ettevõtete rahvusvahelistumine toob kaasa inimeste ja teadmiste liikumise, rahvusvahelised ettevõtted on kujunenud omamoodi üleilmseteks koolitus- ja karjäärikoridorideks. Peatüki kolmandas alapeatükis tutvustavad Rainer Kattel ja Urmas Varblane Eestis asuvate ettevõtete tootmis- ja innovatsioonivõrgustikke. Nad näitavad, et Eestis asuvate rahvusvaheliste ettevõtete emafirmad asuvad enamasti geograafiliselt lähedal. Läheduse tõttu on Eesti allüksused tihedasti seotud kontsernisisesu suhtlemise, kogemuste vahetamise ja õppimisega. See aitab kaasa Eesti allüksuste arengule ja siinsete inimeste kutseoskuste täiendamisele. Probleem aga on see, et Eesti allüksused on rahvusvaheliste firmade väärtusloomeahelates tihti madalal ja osalemine teadus-, arendus- ning uuendustegevuses on vähene. Nõrk on ka side Eesti ülikoolide ja instituutide teadustööga, mis areneb samuti rahvusvahelisi, kuid teistsuguseid kanaleid pidi.

Kattel ja Varblane tutvustavad Eestis tegutsevate hargmaiste ettevõtete tegevuse kaht loogikat. Rahvusvahelises ettevõttes kitsamaid tootmisülesandeid täitvad või allhankeid tegevdavad Eesti üksused ei suuda üldjuhul teadmisi kohale tuua ega kõrgel tasemel tootearendust Eestiga siduda. Võimekamad juhid ja insenerid võidakse tõmmata ettevõtte teistesse osadesse välismaal. Nii võib nende liidrite edutamine ettevõtte tegevusele Eestis negatiivselt mõjuda ega too sageli teadmisi tagasi. Kui Eestis tegutsevad rahvusvaheliste ettevõtete osad on iseseisvamad ja neil on suuremad õigused areneda ning arendada, siis kaasavad nad ka rohkem kohalikke partnereid ja toovad kohale rahvusvahelisi spetsialiste. Niisugused ettevõtted arendavad ka rohkem Eesti majandust ja ühiskonda.

Hargmaisuse majanduslikku mõju saab hinnata peale ettevõtete ka töötajate seisukohalt. Üldine arvamus on, et tööjõu vaba liikumine mõjub positiivselt töötajate kutsepädevusele, tööturg muutub paindlikumaks ja mujalt toodud teadmised ning kogemused aitavad ka piirkonda teistmoodi edendada. Selle tõttu on tööturu avatust ja töötajate mobiilsust erialakirjanduses ning majanduspoliitikas ikka pigem positiivselt käsitletud. Maryna Tverdostupi ja Jaan Masso artikkel välismaal töötanud Eesti noorte tagasirändest toob loogilise tulemusena välja noorte suurema osatähtsuse välismaal töötanute hulgas. Tavalisest töörandekirjandusest aga on üllatavalt erinev Eestist välismaale tööle läinute ja tagasipöördunute madal haridustase.

Nüüdisaja Euroopas on tavaline, et rändavad kõrgemalt haritud ja kvalifitseeritud spetsialistid. Eesti eripära aga on väljarändajate ja tagasirändajate keskmisest madalam haridustase. Selle põhjus on lihtsamate töökohtade ligiõmbavus Soomes, sinna läheb palju lihtsamate tööde tegijaid ja nemad mõjutavad ka tagasirännet. Uuring näitab, et samal põhjusel on ka välismaalt tagasi pöördunud inimeste amet ja palgatase madalam kui neil, kes pole välismaal käinud. Sama

ameti esindajaid võrreldes aga selgub, et naasjad saavad kõrgemat palka.

Teadus on üks rahvusvahelisuse ja avatuse näidis-tegevus. Võiks öelda, et teadusel ei ole kodumaad ja selle tõttu on teadus hargmaisuse kontseptsiooniga igati sobiv tegevusala. Tänapäeval on teadus osa edukast ettevõtlusest ja loovast elustiilist, selle tõttu sobib teadus hästi nüüdisaja avatud ühiskonna mõtteviisi ja geograafia mõtestamiseks. Huvitaval kombel aga on teadus üks niisuguseid valdkondi, kus sõna transnatsionaalsus väga ei kasutata ja ka siinsete autorite keel tõrgub hargmaisest teadusest kirjutama. Teadus ongi rahvusvaheline nähtus.

Küll on aga teadlased olulised hargmaisuse kandjad. Viimasel alapeatükis kirjeldab Marion Pajumets teadusrühmade ja teadlaste rahvusvahelise tegutsemise tahke. Eesti jääb teadusmaailma ääremaale ja tiptasemel tegutsemise oluline tegur on edukates teaduskeskustes õppimine ning töötamine. Üks kesksemaid teemasid on siin maailma teaduskeskuses „rikastatud ajude“ kodumaale tagasi toomine või vähemalt meie kasuks tööle rakendamine. Pajumetsa käsitlusest selgub, et erinevalt tavalisest tööga seotud hargmaisusest on teadlaste rände puhul palk ja töötingimused pigem vähem tähtsad. Oluline on hoopis teadlaskarjääri arendamine, tippspetsialistidel õppimine ja teadustöö vahendid.

Loomult on teadushuvi töörännetest erineva motiivatsiooniga, seetõttu pole võimalik edukaid teadlasi ainult rahaga meelitada. Teadlaste mobiilsuse muudab veelgi keerulisemaks pigem nooremata rändavate teadlaste elukaar, tihti takistavad tagasirännet perekonna- ja teiste pereliikmete vajadused. Pajumets jõuab järeldusele, et kindlasti ei saa ega pea ajude kaotamise vältimiseks hoidma Eesti teadlasi eemale teadlasringlusest. Pingutada tuleks, et meie teadusasutused kujuneksid nii Eestist pärit kui ka välismaa teadlaste jaoks põnevaks ja tõsiseltvõetavaks peatuspunktiks üleilmisel haridus- ja teadusmaastikul.

Hargmaisus on üsna uus nähtus ja eespool sedastasime korduvalt, et selle määratlused on alles kujunemisjärgus. Viimasel alapeatükis kirjutab Mari-Liis Jakobson, et vaatamata teema uudsusele on maailmas välja arendatud erinevaid hargmaisust käsitlevaid poliitikavaldkondi ja institutsioone. Hargmaisuspoliitika tähendab meetmete rakendamist, mille eesmärk on luua, säilitada ja tugevdada riigi ning nende inimeste sidemeid, kes elavad ajutiselt või püsivamalt mujal. Hargmaisuspoliitika võib käsitleda kultuuri- ja ussidemeid, rände- ja välispoliitikat või välismaal töötajate kasusaamist majandusedust.

Pole ka ühtset tava hargmaisuse haldamiseks, mõnes riigis on selleks ministriumid või valitsusasutused, mõnes eraldi üksused või valitsusvälised organisatsioonid. Kõige levinum hargmaisuspoliitika on seotud keeleõppe ja välismaal elavate kaasmaalaste kultuuri- sideme tugevdamisega. Kõige keerulisem hargmaisus-

poliitika on seotud välispoliitilise lobiga päritoluriigi kasuks. Eesti hargmaistuspoliitika kätkeb erinevate meetmete rakendamist, meil on juba kolmas rahvuskaaslaste programm (2014–2020), mis väljaspool kitsast diasporaapoliitikat käsitleb meie kultuuriruumi ja digimeedia kasutamist selles, samuti e-residentsust ja Ettevõtlike Arendamise Sihtasutuse (EAS) koordineeritud globaalse Eesti võrgustikku.

Võib öelda, et Eesti on rahvusvaheliselt avatud ja hargmaistunud riik. Meil on aktiivne väliskogukond, paljud Eesti ettevõtted, töötajad, teadlased, kunstnikud ja ametnikud tegutsevad aktiivselt välismaal. Kindlasti arvavad paljud, et võiksime olla veel avatumad ja aktiivsemad. Teised arvavad jälle, et oleme liiga avatud, rahvas jookseb laiali ning vara ja majandus läheb võõrastesse kätte. Aga juba väljarändelainete analüüs ja meie ajalugu näitab, et Eesti tugevus ajaloos on olnud avatus ja aktiivsus. Näiteks Tallinna ja Tartu tõus on olnud ajalooliselt seotud eelkõige rahvusvahelise kaubavahetuse arengu perioodidega. Praegu on oluline arendada välja poliitikavaldkonnad ja tegevuskavad avatusest ning hargmaistumisest rohkem kasu saamiseks.

Moodustasime selle peatüki autoritest ja mõnest Eesti tööturuspetsialistist ning majandusteadlasest eksperdirühma, kellel palusime prognoosida hargmaistumise suundumusi järgneva viie-kuue aasta jooksul ja selgitada, kas need on Eesti jaoks kasulikud või ohtlikud. Eristasime geograafiliselt lähiriike ja kaugemaid riike. Eksperdirühma liikmed prognoosisid nii välja- kui ka sisserände mõõdukat suurenemist.

Keegi ei nimetanud Eestiga seotud sisse- ja väljarändeprotsessi üheselt heaks või halvaks, iga rändetüübi puhul toodi välja selle negatiivseid ja positiivseid külgi ehk rände ja mobiilsuse mõju on mitmekülgne. Ekspertide hinnangul oli erand kõrgema kvalifikatsiooniga spetsialistide sisseränne kui kindlasti positiivne protsess, seda olenemata lähtepiirkonnast. Kultuuriliselt kaugematest piirkondadest madala kvalifikatsiooniga inimeste massilisemat sisserännet peeti pigem ohuks, aga selle tõenäosust hinnati lähiaastatel madalaks. Eesti lihttööjõu väljarände jätkumist saab tõlgendada negatiivse nähtusena, sest see võib seada ohtu meie majandusele. Siiski võib lihttööjõu väljavoolamine kiirendada kohaliku ettevõtluse uuenduslikkust.

Ekspertid hindasid väljarännet kõikide vaatluse all olnud kategooriate puhul raskelt mõjutatavaks, sest seda mõjutab eelkõige palgataseme ja töötingimuste erinevus ning tööpakkumised, näiteks Euroopa Liidu rahaga ehitatavad suured taristuprojektid väljaspool Eestit. Riik saab oma tegevusega rohkem mõjutada sisserännet. Vananev rahvastik ja süvenev tööjõupuudus aga tekitab vajaduse muuta Eesti keskkond selliseks, et siin tunneksid peale meie end hästi ka töötada ja lõimuda soovivad uussisserändajad, olgu tegemist ukrainlasest tööliste või soomlasest inseneriga.

Ekspertid olid üsna üksmeelsed, et Eestis asuvad ettevõtted hakkavad tulevikus viima tootmis- ja arendustegevust üha enam teistesse riikidesse. Selle põhjus on nii meelitatav välisturg kui ka sisendimaksumuse tõusu surve Eestis. See võib, aga mitte tingimata, olla Eestile ohtlik, eelkõige siis, kui tegemist on välismaa omaniku ettevõtte või ettevõtte müügiga. Senine kogemus on näidanud, et Eestis asuva ettevõtte laienemisel välismaale ei pruugi Eestis tehtava töö maht ega ka nn valgekraeliste töötajate arv tingimata väheneda, vaid võib isegi suurened. Palju oleneb sellest, kas suudame seda objektiivset protsessi ka suunata.

Ekspertide hinnangul on väga positiivne Eestis asuvate ettevõtete ja nende töötajate lülitumine rahvusvahelistesse koostööprogrammidesse ja võrgustikesse, näiteks tehnoloogia ja tootearenduse alal. Eriti kasulik on see siis, kui Eesti ettevõtted ei jääks selle juures vaid nn väikese Peetri rolli. Jällegi on see väljakutse poliitika kujundajatele.

Muretsedes eelkõige sisse- ja väljarände pärast, oleme liiga vähe mõelnud rahvusvahelisele töö- ja pendelrände ning kaugtööle. Seda peeti Eestile kasulikuks, eriti just paremate kutseoskustega tööjõu puhul. Siiski pole kaugtöö üksnes väheste valitute võimalus, vaid on kättesaadav päris paljude ametite pidajatele, näiteks rahvusvaheliste kõnekeskuste töötajad, mitmesugused tehnilised kontrollid, dispetšerid jne. Pendelrände ja kaugtöö korral võib kerkida õigus- ja maksuprobleeme, mida aga on võimalik lahendada. Eesti kui e-riik võiks teadvustada end kui kaugtööplatvormi koos selleks sobivate oskustöötajatega.

Üha suurema hargmaistumise tõttu on vaja laialt ulatuslikku poliitilist sekkumist. Peale tegevuse, mille eesmärk on säilitada välismaal elavate inimeste side kodumaa ja eesti kultuuriga või soodustada nende tagasirännet, pidasid ekspertid tähtsaks, et saaks kasutada meilt pärit või muul viisil Eestiga seotud inimeste võimeid Eesti hüvanguks ka siis, kui nad, vähemalt esialgu, tagasi pöörduda ei kavatse. See võib olla seotud nende erialaga, näiteks kõrgtehnoloogia, või teadmistega asukohamaast, selle kultuurist, turismi- ja äriühingust, inimestest, kes võiksid Eesti jaoks kasulikud olla jne. Need valdkonnad on meil senini veel unaruses.

Välismaal elavate inimeste sideme säilitamine Eesti ja eesti kultuuriga on ülioluline, sest see on ka teistsuguse sihitusega tõhusa tegevuse eeldus. Küll aga peavad tegutsemis- ja koostöövormid olema inimeste ja geograafiliste piirkondade puhul mõnevõrra erinevad, võrreldes näiteks Soomet ja Austraaliat.

Hargmaistus areneb kiiresti ja peame nägema palju vaeva nii selle nähtuse uurimiseks, mõistmiseks ja vajaliku poliitika väljaarendamiseks. Siin on Eestil ees väga põnev tegevus, millest oleneb meie riigi tulevik.

2.1. Eestlased maailmas

Kaja Kumer-Haukanõmm, Keiu Telve

Sissejuhatus

1850. aastal elas Eesti alal umbes 660 000 eestlast, samal ajal kui võõrsil elanud eestlaste arvuks hinnatakse ligi 30 000. Eestlaste kogukonnad väljaspool etnilist kodumaad on kujunenud kahe suurema, praeguseks lõppenud ja ühe veel toimuva väljarändelaine käigus. Esimese väljarändelaine tulemusena, mis toimus Venemaale ja algas 19. sajandi keskel ning kestis Esimese maailmasõjani, tekkis kogukond idas. Teine massiline väljaränne, mis oli ajendatud Teisest maailmasõjast, oli läänesuunal. Selle laine tulemusena said arvukat lisa varem asutatud eestlaste kogukonnad lääneriikides, samuti tekkis uusi sihtkohti. Kolmas ehk praegune laine, mis algas iseseisvuse taastamisega ja muutus ulatuslikuks pärast Euroopa Liiduga ühinemist, on taas suunatud läände (Tammara jt 2010).

Nii esimese kui ka teise laine käigus võõrsile sattunud eestlased on tagasipöördumisega etnilisele kodumaale etendanud olulist rolli kodueesti arengus. Esimese maailmasõja lõpus pöördus Venemaalt, eelkõige Peterburist, Eestisse tagasi seal kõrghariduse omandanud noor, haritud, täis elujõudu eestlaskond, kes asus äsja rajatud Eesti riiki üles ehitama. Sarnane olukord tekkis 1990. aastate alguses iseseisvuse taastamise eel, ajal ja järel, kui koju saabunud rahvuskaaslased aitasid kaasa iseseisva Eesti taastamisele. Siit kerkibki küsimus, mis saab edasi kolmanda laine käigus välismaale läinud

eestlastest. Kas viimase ligi kolmekümne aasta jooksul kodumaalt lahkunud rahvuskaaslased moodustavad välismaale alaliselt jääva ja kaugelt Eestit toetava kogukonna või pigem kodumaaga aktiivselt seotuks jääva hargmaise Eesti? Kas hargmaine Eesti on osa avatud Eestist või pigem on Eesti tänu kogu maailmas asuvatele kogukondadele osa avatud maailmast?

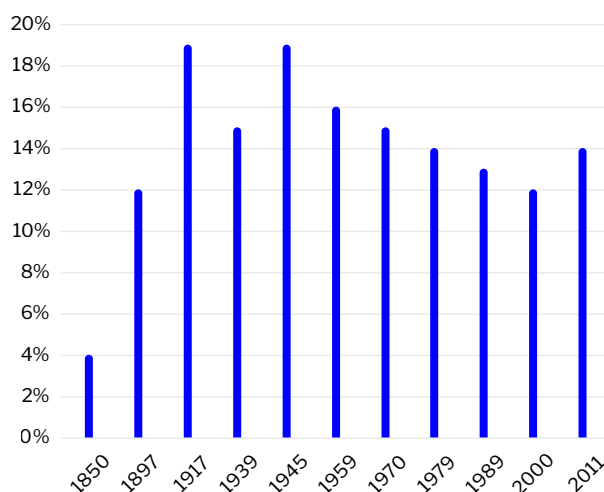
Küsimusele vastuse leidmiseks on jaotatud artikkel kahte ossa. Esimeses osas antakse ülevaade kolmest eestlaste väljarändelainest, keskendudes eelkõige viimasele lainele. Selles artiklis otsitakse ka väljarändelainete võimalikke sarnasusi. Artikli teises osas on tutvustatud ja võrreldud arenguid kõigi kolme väljarändelaine kogukondades ning vaadatud, millised on olnud võõrsil elanud eestlaste kontaktid kodumaa ja -kultuuriga.

Teemat „Eestlased maailmas“ on lahatud väljast sissepoole vaadates ja üldiste rändemustrite kõrval toome esile ka üksikisiku vaatenurga.

2.1.1. Eesti kogukonna kujunemine idas

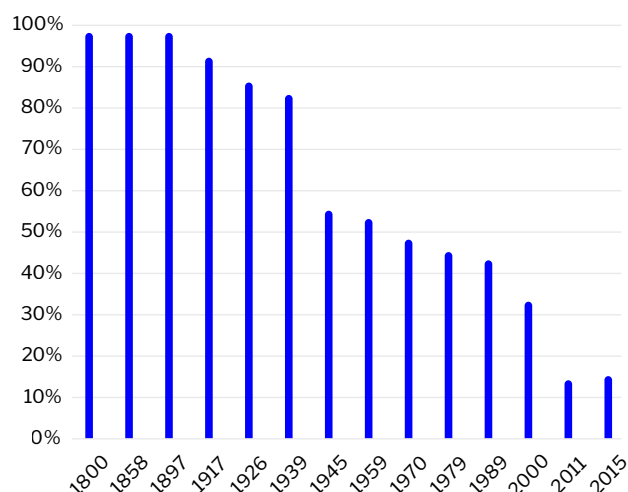
Enne esimese väljarändelaine algust lahkusid Eestist eelkõige Läänemere-äärsetesse riikidesse, harvem ookeani taha, enamasti noored mehed. Nad püüdsid põgeneda sel ajal Vene impeeriumis kehtinud 25-aastase kroonu-

Joonis 2.1.1. Diasporaa osatähtsus eestlaste koguarvust, 1850–2011

Allikas: Kulu 1990, Tammaru jt 2010, Suurkask 2013.

Joonis 2.1.2. Idadiasporaa osatähtsus kogu Eesti diasporaast, 1800–2015

Allikas: Tammaru jt, rahvastikuregister.

teenistuse kohustuse eest. Varem kui mujal Venemaal, 19. sajandi keskpaigas, algas Eestis demograafiline üleminek. Paljudes Euroopa riikides suundus arvukamaks muutunud maaelanikkond vabadele töökohtadele linna, kuid eestlastel seda võimalust polnud.

Eesti oli sel ajal Venemaa tähtis tööstuskeskus. Ühelt poolt kiire tööstuse areng, teiselt poolt venestamispoliitika töid kaasa hoopis tööstustöölise sisserände Vene impeeriumist Eesti suurematesse tööstuslinnadesse (Kulu 1992, Jürgenson 2002). Lisaks hakkasid 19. sajandi keskpaigast maarahvastiku väljarännet etniliselt kodumaalt mõjutama ebasoodsad looduslikud tingimused ja näljahädad, rahvastiku liikuvust soodustavate seaduste vastuvõtmine ning rännet soosivad tingimused Vene impeeriumis. Rände tõukejõududeks said nii otseselt kui ka kaudselt pärisorjuse kaotamine Eesti- ja Liivimaal, passiseaduse jõustumine 1863. aastal, Eesti sidumine Venemaa raudteevõrgustikuga, sh Siberit läbiva raudteega, aga kindlasti ka peaaegu võimatu väljavaade omandada kõrgharidus kodumaal. Venemaale väljarändamisele tõmbetegurina mõjus keskvalitsuse kava riigi inimtühjad alad koloniseerida. Plaani elluviimiseks tehti ümberasujatele soodustusi ja pakuti toetusi (Jürgenson 2002, Jansen 2007).

Esimese väljarändelaine tulemusena suurenes välismaal elavate eestlaste koguarv 1917. aastaks 215 000-ni. Idas elas ametlike andmete järgi ligi 200 000 ja läänes 15 000 eestlast (vt joonis 2.1.1, 2.1.2). Kogu Venemaal on sel ajal loendatud enam kui 300 eesti asundust, sh suurim eestlaste kogukond Peterburis. Eestlastest 90% elas Venemaa Euroopa-osas, ent eesti külasid leidis ka Siberis, Krimmis ja Kaug-Idas. Esimese eestlaste väljarändelaine ajal valgusid asunikud pärast nn tuumasunduste rajamist järk-järgult ümberkaudsetele või koguni uutele aladele Venemaal. Selline liikumine toimus aastakümneid ehk mitme põlve jooksul. Sageli koondusid esimese väljarändelaine ajal samast Eesti piirkonnast pärit eestlased

samadesse asundustesse Venemaal, mis aitas omakorda säilitada suhtluskeelena eesti keele, kohati koguni ka eesti keele murded (Kulu 1992; Tammaru jt 2010).

Eesti iseseisvumine 1918. aasta alguses lõpetas massilise väljarände Venemaale. Demograafilise ülemineku lõpulejõudmise tõttu oli ka väljarände võime selleks ajaks oluliselt vähenenud. Pärast Eesti iseseisvumist hakkasid eestlased hoopis kodumaale tagasi pöörduma. Äsja rajatud Eesti Vabariik ja üldine õhustik muutis päritolumaal võõrsil kõrghariduse omandanud eestlastele, aga ka kõigile teistele patriootlikult meeletatud rahvusaaslastele ahvatlevaks eneseteostuse, õpitu ning kogemuste rakendamise paigaks. Eestisse tahtis tagasi tulla oodatust rohkem inimesi, seetõttu ei saanud rahuldada kõigi soovi ja valitsus kehtestas vanusepiirangu ning muid tingimusi. Ühtekokku pöördus tagasi umbes 37 500 inimest, vt joonis 2.1.2. (Tammaru jt 2010).

2.1.2. Eesti kogukonna kujunemine läänes ja teine väljarändelaine

Eesti kogukond väljaspool Venemaad oli Eesti iseseisvusaja eel üsna väike. Suurim eestlaste kogukond läänes asus Põhja-Ameerikas, kuhu kuulus inimesi Eesti rannikualadelt, meremehi, kes põgenesid Vene sõja- ja kaubalaevadelt, poliitilisi väljarändajaid, kes põgenesid 1905. aasta revolutsiooni eest, ning edasirändajaid Venemaalt. Väikesed eestlaste kogukonnad olid enne Eesti riigi rajamist tekkinud ka naaberriikidesse Läti, Soome ja Rootsi.

Teise laiaulatusliku eestlaste väljarändelaine kutsus esile Teine maailmasõda. Esimese lainega võrreldes oli teise laine puhul tegu lühikese aja jooksul toimunud

intensiivse, suuresti sunnitud väljarändega. Teist väljarändelainet vaadeldakse eelkõige lääne suunal. Sõja ajal ja järel küüditati palju rahvuskaaslast ka itta, ent suurem osa neist, kes oli karmides tingimustes ellu jäänud, pöördus sealt esimesel võimalusel tagasi kodumaale.

Teine laine algas juba 1939. aastal, kui eestlasi läks kaasa ümberasumise korras Saksamaale naasvate baltisakslastega. Eestlastest kaasaminejaid oli ka hiljem järelümberasujatega ja 1943. ning 1944. aastal Rootsi evakueeritud eestirootslastega. Peale selle satuti kogu sõja vältel Suur-Saksamaale tööle värvatuna, mobiliseerituna Saksa relvaüksustesse, sh tööteenistusse ja lennuväeabiteenistusse. Mobilisatsiooni eest põgenes hulk mehi Soome, kus moodustati oma relvaüksus, mis aitas Soomel võidelda iseseisvuse eest.

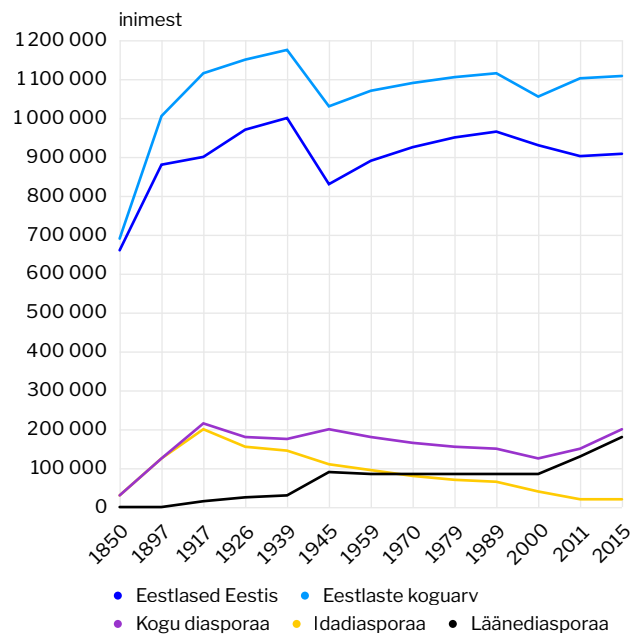
Eestlaste väljaränne läände jõudis kõrgpunkti 1944. aasta suvel-sügisel. Punaarmee lähenemisel Eestile ja rinde liikumisel põgenesid tsiviilelanikud hirmust uue Nõukogude okupatsiooni ees arvukalt Soome ja Rootsi ning suundusid Saksamaale. Läänede jõudis arvukalt ka Saksa relvaüksustes teeninud mehi, kes olid sunnitud kodumaalt taanduma taganevate üksuste ridades (Kumer-Haukanõmm 2012).

Hinnanguliselt sattus Teise maailmasõja tulemusena Eestist läände kuni 80 000 eestlast, kellest 6–9% hukkus või suri teel. Enam kui 40 000 eestlast jõudis Saksamaale ja ligi 26 000 Rootsi. Veidi enam kui 1000 põgenikku jõudis Austriasse ja Taani. Kõigis nimetatud riikides rajati põgenike ja maapagulaste laagrid, kus tuli neisse elama asunud laagrielanikel oma saatust oodata. Suur osa Rootsi jõudnud eestlastest jäi alaliselt sinna elama, kuid Saksamaale, Taani ja Austriasse jõudnud rahvuskaaslased pidid pärast paarist kuni seitsme aastani kestnud laagriaega edasi rändama. Peamised sihtriigid olid USA, Kanada, Austraalia, Inglismaa, Brasiilia ja teised ülemereriigid.

Üks osa läände jõudnud või teel olnud eestlastest aga pöördus vahetult sõja järel erinevatel põhjustel kodumaale tagasi – kokku umbes 11 000 tsiviilisikut ja 10 000 (endist) sõjaväelast (Kumer-Haukanõmm 2012). Teise maailmasõja keerises läände sattunud eestlaste hulgas oli pärast Eesti iseseisvumist Venemaalt kodumaale naasnud rahvuskaaslasti ja nende järeltulijaid, kes hakkasid etendama tähtsat rolli uuel asukohamaal kogukonna elu kujundamisel ja eestvedamisel.

Koos varasemate väljarännanutelega oli kogukonna hinnatav suurus läänes 1945. aastal enam kui 90 000 inimest (vt joonis 2.1.3). Eesti kogukonna koguarv maailmas oli vahetult pärast Teist maailmasõda taas umbes 200 000 inimest (Kulu 1992). Eesti iseseisvuse taastamise ajal 1991. aastal asus suurim Eesti kogukond (46 000 inimest) endiselt Venemaal. Aastaks 2000 oli Venemaal elavate eestlaste arv langenud 28 000-le, mis oli samaväärne Eesti kogukondadega USA-s ja Kanadas (vt joonis 2.1.4).

Joonis 2.1.3. Muutused eestlaste arvus kodus ja võõrsil, 1850–2015

Allikas: Tammaru jt, rahvastikuregister.

Märkus. 2015. aasta arvud diasporaade kohta on oletatav suurusjärg, sest täpsed andmed puuduvad.

Eesti iseseisvumise järel soovis Venemaalt naasta pea veerand sealsest kogukonnast, kuid aastatel 1989 kuni 2000 pöördus tagasi vaid umbes tuhat lääneriikides elanud eestlast (Tammaru jt 2010). Tagasipöördujate väike arv võib olla tingitud nii majanduslikest põhjustest kui ka noore riigi kasinatest sotsiaalsetest tagatistest, kuid ka selleks ajaks juba piisavalt avatud maailmast ja üsna lihtsatest reisimisvõimalustest.

2.1.3. Kolmas laine, ränne taas läände

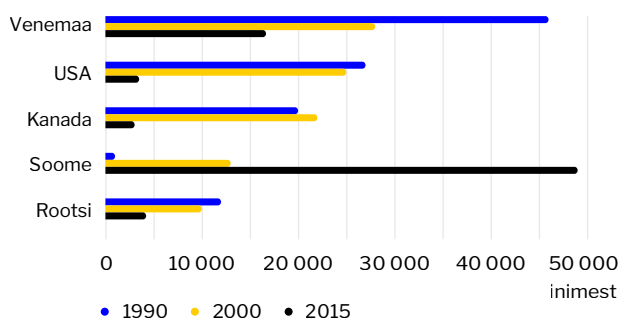
Kolmanda rändelaine eeltingimus oli Nõukogude Liidu lagunemine ja taas tekkinud rahvusvaheline liikumisvõimalus. Iseseisvuse taastamise aastat 1991 võib tinglikult pidada uute rändemustrite alguseks, kuigi esimesi märke väljarändest võib leida juba mõni aasta varem. Eestlaste läänesuunaline tsiviilränne, mis toimus samal ajal idasuunalise militaarrändega, oli 1990. aastatel järgmise kümnendiga võrreldes marginaalne. Iseseisvuse taastamise järel oli rändevõogudes esil ennekõike Nõukogude Liidu liikmesriikidest pärit inimeste tagasiränne: Eestist lahkus umbes 144 000 inimest ehk ligi veerand vähemusrahvustest (Anniste 2014).

Seni kättesaamatuks jäänud lääneriigid aga olid eestlastele viisa olemasolu korral 1990. aastatest alates vaid lennu- või laevasõidu kaugusel. Niisugune vabadus

innustas otsima tööd, eneseteostust, väljakutseid ja uut elukohta Lääne-Euroopa riikidest. Väljaränne läände aga jäi siiski tagasihoidlikuks ja kogukonna suurus läänes püsis sel ajal enam-vähem sama. Lääneriikides elavate inimeste koguhulk iseseisvuse taastamisele järgnenud esimesel kümnendil võis olla umbkaudu 85 000 (vt joonis 2.1.3). Teise laine käigus läinud kogukonnaliikmete vananemist korvasid uued Eestist tulijad.

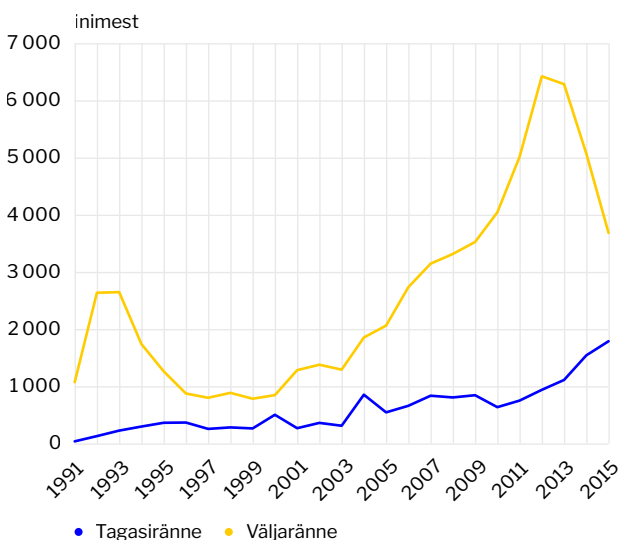
Pärast Euroopa Liiduga ühinemist 2004. aastal suurenes väljaränne Eestist aga märgatavalt. Peamisteks sihtkohtadeks muutusid Lääne-Euroopa riigid eesotsas Suurbritannia, Iirimaa, Soome ja Rootsi, kuhu väljaränne suurenes aastatel 2000–2008 kuni kaheksa korda (Anniste 2014). Aastal 2014 toimusid suuremad muutused ka eestlaste kogukonnaga riikide nimekirjas. Seni oli läbi ajaloo arvukaim eestlaste kogukond Venemaal, kuid 2014. aastaks oli kõige rohkem eestlasi valinud uueks elukohaks Soome. Endiselt olid suure eestlaste kogukonnaga riigid Venemaa, Rootsi, Saksamaa, USA, Kanada ja Austraalia (Tiit 2015).

Joonis 2.1.4. Eestlaste arv suuremate sihtriikide kaupa, 1990, 2000 ja 2015

Allikas: Tammaru jt 2010, rahvastikuregister. 2015. aasta andmed pärinevad statistikaametist, mis aga ei näita tegelikku välismaal registreerunud eestlaste arvu.

Joonis 2.1.5. Ränne Eesti ja Soome vahel, 1991–2015

Allikas: Soome statistikaamet.

Väljaränne Eestist Soome oli suur juba 1990. aastate alguses, sest Soome riik võimaldas Ingeri päritolu inimestel kodumaale naasta. Soome keele oskus ja kahe riigi geograafiline lähedus aga said paljudele eestlastele olulisteks rände eeltingimusteks just selle sihtkoha valimisel. Järgmistel aastatel väljaränne vaibus ja hakkas uuesti suurenema 1990. aastate lõpu majanduslanguse ja 2004. aastal Euroopa Liiduga ühinemise järel, saavutades tipu 2008. aastal alanud majanduskriisi ajal. Väljarändajate populaarseim sihtriik on praeguseni Soome, kuhu läheb ligi pool kõigist Eestist lahkujatest ja kus elab alaliselt ligikaudu 50 000 Eesti kodanikku (Tiit 2015). Soomega seotud eestlaste hulka võib lisada veel vähemalt 15 000 Soomes töötavat, ent alaliselt Eestis elavat pendelrändajat (Krussel 2013). Soome-suunalise rände puhul on oluline ka tagasiränne, mis on väljarändega samal ajal suurenenud (vt joonis 2.1.5).

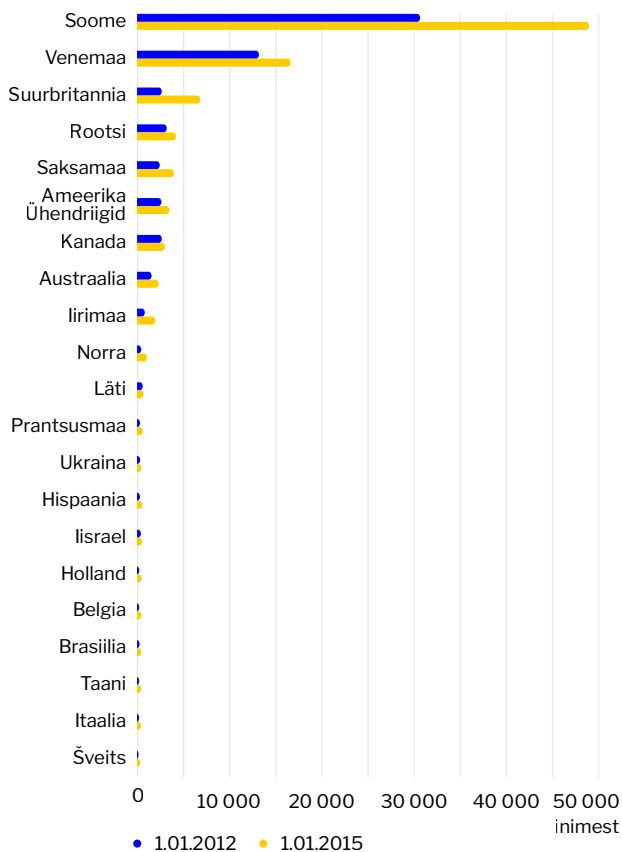
Majanduskriisi ajal Soome läinud töötajaid käsitleti meedias tihti kergema vastupanu teed minejate, muga-vuspagulaste, lihtsa elu otsijate ja suurest rahast pimes-tatud poisikestena. Statistikale toetudes aga olid enamik Põhjamaades töö otsijaist hoopis kolmekümnendates aastates mehed Eesti maapiirkondadest, kes koondamise järel pidid leidma perele võimaluse toimetulekuks.

Eesti statistikaameti andmetel elas 2015. aasta alguses välismaal hinnanguliselt kuni 120 000 Eesti kodanikku, ehk ligikaudu 10% kõikidest eestlastest (Tiit 2015), vt joonis 2.1.3. Aastal 2014 on hinnatud võõrsil elavate eestlaste arvuks ka 200 000 inimest (Praxis 2015). Käibel olevad arvud erinevad ühelt poolt seetõttu, et kõik eestlased ei ole oma elukohta rahvastikuregistris muutnud, ent on end sihtriigis registreerinud. Teiselt poolt on siht- ja väljaränderiikidel erinevad loendusviisid. Meie hinnangul on statistikaameti andmetele tuginev arv liiga tagasihoidlik ja võõrsil elavate eestlaste arv ulatub hinnanguliselt pigem 150 000 ning 200 000 vahele, mis tähendab, et väljaspool Eestit elavad eestlased moodustavad umbes 15% kõikidest eestlastest.

Üldiselt on levinud arusaam, et esimese rändelaine käigus läksid välismaale eelkõige talupojad, teise laine ajal põgenes Eestist eliit ja kolmandaga läksid arstid ning lihttöolistest Kalevipojad. Olukorda lähemalt uurides aga näeme, et iga rändelaine on tegelikult olnud sotsiaalselt kirju. Esimese laine alguses moodustasid väljarännanute enamiku tõesti talupojad, ent juba 19. ja 20. sajandi vahetuseks oli Venemaal elavate eestlaste seas vaimu-inimeste osa proportsionaalselt suurem kui kodueestis. Selle põhjus oli ennekõike õppimisvõimalus Peterburi ülikoolis ja teistes kõrgemates koolides, aga kindlasti ka sõjaväelaste ning riigiametnike karjäärivõimalused Vene impeeriumis. Sõjakeerises sattus teise laine ajal võõrsile palju kirjanikke, ülikooli õppejõude, poliitiliselt aktiivseid inimesi. Kõigi võõrsile sattunud eestlaste haridustaset vaadates näeme, et valdav oli siiski algharidus.

Nii nagu esimese ja teise rändelaine puhul on ka kolmanda kõige suurem rühm tööealised mehed, seejärel

Joonis 2.1.6. Välisriikides elavad Eesti kodanikud riigi järgi 1.01.2012 ja 1.01.2015

Allikas: Tiit 2015.

Kommentaar. Statistikaameti andmed ei näita tegelikku välismaal registreeritud eestlaste arvu. Eesti statistika andmete kohaselt elas 2015. aastal Šveitsis 364 Eesti kodanikku, kuid Šveitsi ametliku statistika järgi on see arv 716. Brüsselis töötavad eestlastest ametnikud aga ei kajastu Belgia rahvaloenduse andmetes, ent neid peetakse Belgia eestlaste kogukonna liikmeteks.

noored ning siis lastega perekonnad. Kolmanda laine statistika näitab, et kõige enam lahkuvad Eestist 20–39-aastased inimesed. Kolmas laine on aga sotsiaalsete ja majanduslike erinevuste poolest varasematega võrreldes veel eriti kirju.

Rahvusvaheline mobiilsus pole enam ainuüksi äri-meeste ega tipp-poliitikute pärusmaa. Tänapäeval rändavad nii väiksed lapsed, kes reisivad koos vanematega, kui ka vanavanemad, kes külastavad välismaal elavaid pereliikmeid. Elama asumist teises riigis innustab üldiselt elujärje parandamise soov, mis võib seisneda suurema palga teenimises Norras, pensionilisa järele minemises Soome, Lääne-Euroopa ülikoolides õppimises või lihtsalt silmaringi avardamises (Tiit 2015).

Samamoodi nagu 19. sajandil on ka nüüd oluline liikumist toetav tegur arenev transpordisüsteem. 1870. aastal hakkas tegutsema Tallinna–Peterburi raudteeliin ja sellele järgnes 1894. aastal avatud Siberit läbiv raudteeliin Omskisse. Tänapäeva maailmas täidavad sama ülesannet odavlennud ja aktiivne ning taskukohane laevaliiklus Põhjamaadega. Välismaale minnakse tihti

eluetapil, kui inimene on alustamas iseseisvat elu, huvitatud uutest väljakutsetest, kuid samal ajal ka pere-loomeas, mistõttu suureneb tõenäosus jääda välisriiki püsivalt. Eriti mõjutab see välja rännanud naisi, kes jäävad tõenäolisemalt välismaale elama.

Kuigi kolmanda väljarändelaine peamise põhjusena nähakse välismaalt saadud töötasu, motiveerib inimesi üha enam elukohta või töökohariiki vahetama sihtriigi kõrgem elatustase, turvatunnet pakkuv sotsiaalhoolekanne ja paremad tööttingimused (Telve 2015). Karjääriredelil tõusmine pole enamiku inimeste jaoks peamine ja enamasti töötatakse välismaal oskus- või käsitöölisena, kõikidest välismaal töötajatest on tippspetsialiste umbes 5% (Krusell 2013).

Esimese kahe väljarändelainega võrreldes on kolmanda laine suurim erinevus rändemustrite ja sihtriikide mitmekesisus ning rahvusvaheliselt liikuva elustiili tekkimine. Inimesed vahetavad töökohariike sagedamini, aktiivsem on peresidemete ülalhoidmisega kaasnev liikumine riikide vahel, samuti on rändemustrites tähtis koht tagasirändel. Viimase kahekümne aasta rändemustrites on märgatav ka tööst tulenev lääne-suunaline pendelränne, mis saavutas haripunkti 2008. aastal alanud majanduskriisi ajal (Telve 2015).

Eesti on muutunud koguni üheks suuremaks pendeltöötajate arvuga riigiks Euroopas. Eestis on 15,8 pendeltöötajat tuhande elaniku kohta. Kõnekas on ka tõsiasi, et 2013. aastal oli 14% Eesti tööealisest elanikkonnast välismaal töötamise kogemus, samal ajal kui Euroopa keskmine oli vaid 9%. Ühtlasi näitab avatust teistes riikides töötamisele rändepotentsiaal: 2013. aastal oli välismaale tööle minemisele mõelnud ja selleks konkreetseid ettevalmistusi teinud 5,9%, ehk umbes 51 600 tööealist inimest (Tarum 2014). Andmed on väga kõnekad ja näitavad eestlaste avatust rahvusvahelisele mobiilsusele.

21. sajandil on eestlastele omane võrgustikupõhine ränne. Suuremalt jaolt eelistatakse neid riike, kus on teised eestlased juba ees ja seetõttu uue riigi eluoluga harjumine lihtsam. Erandid on uute sihtriikidena tänapäeva maailmakaubanduse ja –panganduse juhtivaid riike Singapur, mis on ahvatlev sihtkoht spetsialistidele erialaväljakutsete poolest, ning Brüssel ja Luksemburg, mis said olulisteks sihtkohtadeks Euroopa Liidu institutsioonide ja sealsete töökohtade tõttu. Singapuris on küll alla saja eestlase, ent nii Belgias kui ka Luksemburgis on eestlaste kogukonnad märksa suuremad. Need keskkonnad on ühtlasi hüppeplatvormid, kust saadud kontaktid ja kogemused on tähtsad rahvusvahelise karjääri alustamiseks.

Suur mobiilsus tekitab hargmaisuse, mis tähendab, et inimeste igapäevased asjatoimetused on jagatud mitme riigi vahel. Eestis kodu, Soomes töö, sõbrad aga hoopis Norras – selline kirjeldus ei ole eestlastele ammu enam võõras. Riigi- ja kultuuripiirid on küll olemas, aga tutvuste, kümnete aastate jooksul loodud võrgustike

ning isikliku kogemuse kaudu on võõrriigid muutunud otsekui rohkem koduseks. Hargmaisust omakorda soodustavad Eesti riigi pakutavad e-riigi teenused ja e-residentsus, mis võimaldavad igapäevaseid asjatoimetusi ning laiemalt aktiivseks kodanikuks olemist kõikjal maailmas, kus on internetiühendus.

E-Eesti või e-riik, e-valitsus, e-kodanikud, e-residentsus, e-õpe, e-kool, e-haiguslugu, digiresept – see on vaid lühike loetelu alguses võib-olla hullumeelsetena tundunud tehnilistest ideedest, millest aga on saanud töötavad tehnoloogilised abivahendid, mis kõik aitavad ka kaasa hargmaisusele. Pääaegu kõikjal kättesaadava internetiühenduse ja nutikate veebilahendustega on Eesti suutnud olla eeskujuks paljudele teistele riikidele maailmas.

2.1.4. Kolme väljarändelaine võrdlus

Analüüsides kogukondade arenguid kolmes väljarändelaines, saab väga üldistatult öelda, et kõiki neid ühendav joon on eesti keele, traditsioonide ja teiste samas riigis elavate rahvusaaslastega kontakti hoidmine. Iga lainet eraldi vaadates võib märgata kogukonda ühendavat kindlat lüli, millele tugineb kogukonna elu koordineerimine: lastele suunatud tegevus, suhtlus kogukonnas, sh üksteise toetamine ja vastastikuse abi pakkumine ning kultuuriürituste korraldamine.

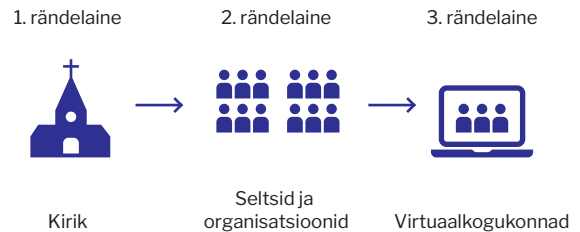
Esimese laine puhul joonistub selgelt välja, et ühendavat rolli täitis kirik (vt joonis 2.1.7): religioosne koolihariduse ja kogukonna keskus. Päriskirikut ei olnud vaja, piisas ka palvelast. Sageli kasutasid Venemaa eri piirkondades elavad eestlased sakslaste või soomlaste kirikuid. Hiljem, kui eestlaste kogukondade majanduslik olukord paranes, suudeti ehitada juba oma kirik koos kõrvalhoonetega. Üldiselt ehitati kiriku juurde kooliruumid, kus hakati lastele eesti keelt õpetama. Vene impeeriumis tol ajal kehtinud seaduste ja soodustuste toel oli peagi võimalik anda lastele viieklassilist emakeelset haridust (Jürgenson 2002).

Kooliõpetajaks võis olla kirikuõpetaja, mõni õpetatud talumees või hiljem Eestist kohale kutsutud koolimeister. Emakeele hoidmisele aitas peale kooli ja eestlastest külaelanike kaasa emakeelne jumalateenistus ja eestikeelne kirjasõna. 1930. aastatel keelati emakeelse jumalateenistuse pidamine nii nagu ka emakeelse kooli tegevus, siis hakkas kogukonnas eesti keele oskus vähenema (Jürgenson 2002).

Kirik ja kirikuõpetaja olid tähtsad ka seltsitegevuses. Esmalt asutati haridus- ja kultuuriseltsid (laulukoorid, kirjameeste selts), seejärel algas ka majandustegevus. Kirikuõpetaja oli ka see, kes avaldas kogukonna elu kajastavaid kirjutisi Eestis või koguni oma kogukonnas

ilmunud lehes. Omaette nähtus oli esimese laine ajal Peterburi, kus 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses asutati peale kultuuriseltside ka üliõpilasorganisatsioone ja tegevust alustasid poliitilised organisatsioonid (Jansen 2007, Jürgenson 2002).

Joonis 2.1.7. Kolme rändelaine ajal rahvuskogukonna liikmeid ühendavad lülid: kirik, seltsid ning organisatsioonid ja virtuaalkogukonnad

Allikas: autori joonis.

Teise laine ajal vähenes kiriku osa kogukonnas märgatavalt, piirdudes eelkõige jumalateenistuste, ristimise, leeritamise, laulatuste ja matustega ning pakkudes põgenikele moraalset toetust. Teise laine ajal võtsid kogukonna ühendaja rolli üle seltsid ja mitmesugused (kesk)organisatsioonid (joonis 2.1.7). Kohe, juba põgenikelaagrite rajamisel, hakkasid eestlased esimesi organisatsioone asutama. Sarnaselt esimese lainega sai esmatähtsaks emakeelse hariduse andmine lastele. Oma vahenditega, sageli koguni loata, hakati lapsi emakeeles õpetama. Eesti keelt, ajalugu, laiemas mõttes kultuuri õpetati pärast laagrit alanud pagulaspõlves nädalavahetusel tegutsenud eestlaste koolides, aga ka laste- ja noortelaagrites koolivaheaegadel. Hariduse ja eestimeelsuse edasiandmisel oli kindlasti tähtis skautide ja gaidide liikumine. Ainus erinevus esimese laine ajal rajatud seltside ja organisatsioonidega võrreldes oli see, et peale eesti keele, kultuuri ja meele hoidmise sai väga tähtsaks poliitiliselt vaba Eesti eest võitlemine.

Esimese väljarändelainega võrreldes oli teise ajal meedia edasi arenenud. Nii hakkaski igas suuremas kogukonnas ilmuma oma eestikeelne leht, mõnes riigis alustati koguni eestikeelsete raadiosaadetega. Nii raadiosaadetes kui ka leheveergudel edastati teavet kohalikest kogukonna sündmustest ja teateid teistes väliseesti kogukondades toimuvast. Tähtsad olid ka uudised kodueestist.

Esimese laine ajal tellisid välismaal asunud eestlaste kogukonnad eestikeelset kirjasõna varmalt kodumaalt, teise lainega võõrsile sattunud eestlastel selline võimalus poliitilistel põhjustel puudus. Seetõttu hakati läänes vahetult pärast sõda kiiresti otsima võimalusi trükkida eestikeelseid õpikuid ja teatmeteoseid kooliealistele lastele. Majandusliku olukorra paranemisel asutati suisa oma kirjastused ja peale õppematerjalide hakati trükkima eestikeelset ilukirjandust, nii enne sõda ilmunud raamatute kordustrükke kui ka uudisteoseid. Kuni 1950.

aastate teise pooleni ilmus välismaal eestikeelseid raamatuid koguni rohkem kui kodumaal. Sõja ajal sattus läände palju eestlastest kirjanikke, kes andsid aktiivsele kirjastamistegevusele suure tõuke.

Ootuspäraselt jätkus väliseesti kogukondades aktiivne kultuuritegevus, millega oldi varem harjunud ka Eestis. Kooridele, teatritruppidele ja orkestritele lisaks asutati hulgaliselt uusi huviringe.

Kolmanda rändelaine kogukondade peamine ühendav lüli on internet (vt joonis 2.1.7) ja sellel põhinev digisuhtlus. Virtuaalkeskkonnad täidavad ennekõike infopanga ülesannet, mille eesmärk on anda ja küsida emakeelset abi uues riigis elamise kohta, aga need on tähtsad ka välismaal rahvuskaslastega suhete loomisel ja hoidmisel. Veebikogukonnad on olulised erinevatel rändetappidel. Sinna võivad kuuluda rändehuviga inimesed, äsja saabunud isikud, riigis juba mõnda aega elanud inimesed ja ka eelmise laine tulnud eestlased. Sellest tulenevalt võib pidada sotsiaalmeedialehekülgi kõige laiahaardelisemateks väliskogukondi koondavateks keskkondadeks ja omamoodi tõestuseks eestlaste olemasolust avatud maailmas.

Põhimõtteliselt on koduleht igas riigis elavate eestlaste tegemisi kajastav infopank, kus on viited kogukonna tegevusele ning leiab ka praktilist teavet riiki kolimise ja sealse elukorralduse kohta. Põhjalikumalt kodulehtedelt võib leida ka selle riigi eestlaste ajaloo ja suursündmuste kirjeldused, mis on mõnikord illustreeritud pildigaleriiga.

Kiriku tähtsus on kolmanda laine väljarändajatele vähene. Kuigi on veel olemas eestlaste kogudused, pole kirikul varasemate rändelainete kogukonnakultuurile omast tähtsust. Samuti võib viimase kahekümne aasta jooksul väliseesti kogukondades märgata rahvuspõhiste seltside ja koguduste aktiivsuse vaibumist esimese laine ajal tegutsenud seltside tegevuse tasemele. Ühelt poolt mõjutab seda teise laine eestlaste kogukonna vananemine, teiselt poolt uue laine minejate väiksem huvi isetegevuse vastu. Tagasihoidlikuma seltsitegevuse põhjus võib olla inimeste jätkuv seotus kodueestiga. Eesti kultuuri maailmas tutvustavate programmidega viiakse väliskogukondadesse Eesti truppide külalisetendused, kontserdid ja näitused.

Kodueesti kultuur tuleb kätte ka rahvusringhäälingu veebiülekanne ja teiste kultuurielu kajastavate internetiplatvormide kaudu. Kolmanda laine ajal välismaale kolinud eestlased on endiselt Eesti uudiste infoväljas ja loevad regulaarselt veebiajalehti. Samuti võimaldavad e-teenused, sealhulgas e-valimised, välismaal olevatel eestlastel aktiivselt osaleda kodumaa ühiskondlikus elus. Isetegevuse asemel on kolmanda laine seltsitegevus enamjaolt taandunud kollektiivselt rahvuspühade tähistamisele ja kultuuritraditsioonide hoidmisele. Endiselt on esiplaanil laste ja noorte kultuuriharidus, mis seisneb Eesti kultuurivälja tekitamises ja emakeelse suhtluse pakkumises väljaspool kodu.

Välisriikides elavate eesti laste emakeele hoidmine ja arendamine on endiselt kõige tähtsam, nii nagu see oli esimese ja teise laine ajal. Kolmanda rände käigus välismaale kolinud eestlaste kogukondades on näiteks väga tähtsad väikelastele mõeldud ringid. Populaarsemad on lauluringid, keeleõppeklassid ja mudilasklubid. Just väikelastele mõeldud ringid on viimase kümne aasta jooksul olnud emakeelsete täienduskoolide asutamise alus.

Laste kooliikka jõudmisega tekib vajadus ka sellele vanuserühmale mõeldud emakeelse kultuurihariduse järele. Väliskogukondades on kõige levinumad eestikeelsed täienduskoolid, nn pühapäevakoolid, kus tunnid toimuvad mõne korra kuus. Emakeelset kooliharidust pakuvad veel kakskeelsed koolid (nt Latokartano põhikool Helsingis), Euroopa koolid ja üksikud eestikeelsed üldhariduskoolid (Stockholmi Eesti kool). Huvitav on Eestikeelse Hariduse Seltsi Üleilmakool, mis pakub väljaspool Eestit elavatele lastele võimalust osaleda eestikeelsetel e-kursustel. Kursused tuginevad Eesti õppekavale ja pakuvad võõrsil elavate eestlaste lastele võimalust võtta osa kodumaa haridusprogrammist. See omakorda aitab kaasa hargmaisesse ellu sissekasvamisele ehk varajasest noorusest alates innustatakse elama kahes kohas korraga.

Ühtlasi on välismaal asuvate eesti koolide kodulehed väärtuslikud õpikeskkonnad. Sealt võib leida eestikeelset lugemisvara, viiteid Eesti kultuuriüritustele, ajaleheartiklile jms. Sarnaselt varasemate väljarändelainetega võib endiselt märgata kooli suurt tähtsust välismaal elavate eestlaste kogukonnas. Kool on sageli kohalike eestlaste kokkusaamiskoht ja sotsiaalvõrgustiku kese. Silmapaistev näide siinkohal on Hollandi Eesti kool, mis peale eestikeelse hariduse pakkumise korraldab ka Eesti kultuuri jaoks olulisi üritusi, näiteks jaanipäeva tähistamist ja Eesti Vabariigi aastapäeva pidustusi.

Uurides artikli tarvis eestlaste olukorda väljaspool Eestit, selgus, kust pärineb eestlase kirjeldamisel lause „Kaks eestlast, kolm kirikut“, mis muutus pärast Teist maailmasõda: „Kaks eestlast, kolm keskorganisationsiooni.“ Kas mõne aasta pärast hakkavad eestlased enda iseloomustamisel ütleva „Kaks eestlast, kolm internetikogukonda“?

Kokkuvõte

Eestlaste edasi-tagasi liikumist vaadates näeme, et ränne on sajandite vältel toimunud protsess, mille eesmärk pole tingimata lõplikult võõrsile paigale jääda. 2015. aasta lõpus elas Eestis 1,3 miljonit inimest, lisaks on maailmas laiali vähemalt 150 000 eestlast. Pakutud on ka, et kogukondade arv nii idas kui ka läänes võib küündida 200 000-ni.

Eestlaste kolme väljarändelainet kirjeldades ja võrreldes ilmneb esimese ja kolmanda väljarände sarnasus

eelkõige väljarände põhjuste, aga ka rännet soosivate tegurite tõttu. Mõlema rände korral on tõuketegurid eelkõige majanduslikku laadi, lahkujateks aktiivsed tööealised inimesed, kes vaatamata võõrsil elamisele jäävad seotuks kodumaaga. Ühtmoodi tähtis on mõlemal juhul emakeelne õpetus lastele, eesti kultuuri edasikandmine ja selles osalemine.

Väljarännet soodustas toona nagu ka tänapäeval hulk bürokraatlikke ja transpordisüsteemi arenguga kaasnevaid tegureid. Näiteks õhutas esimese väljarändelaine tekkimist passiseadus ja Venemaa keskvalitsuse toetus ümberasujatele, kolmas laine sai suure tõuke Schengeni viisavaba ruumi laiendamisest eestlastele ning Eesti ühinemisest Euroopa Liiduga. Esimese laine rännet itta ergutas äsja rajatud Tallinna–Peterburi ja hiljem Siberit läbiv raudtee, tänapäeval lihtsustab reisimist tihe laeva- ja lennuliiklus Eesti, Soome ning Rootsi vahel.

Rändemustreid analüüsid tuleb selgelt esile, et eestlased on välismaale minnes alati kaasa võtnud oma keele, kultuuri (eelkõige laulu ning tantsu) ja kombed, mida hoitakse võõrsil veel mitu põlvkonda. Selgus ka, et iga rändelaine ajal on välja kujunenud rahvuskogukonna liikmeid ühendav lüli. Esimese laine ajal oli see kirik, teise korral võtsid kiriku rolli üle seltsid ja organisatsioonid ning kolmanda laine kogukonna sidujaks on saanud virtuaalruum. Eriti tänapäeval on hästi näha, et väliskogukonnad on interneti kaudu, aktiivsete kultuurisuhete ning isikliku võrgustiku kaudu endiselt kodumaaga tihedalt seotud. Suur osa viimase laine ajal väljarännanute suhtlevad aktiivselt kohaliku kogukonna eestlastega. Kõigi kolme laine ühine tunnus on seegi, et võõrsil elades on eestluse hoidmine alati olnud väga tähtis, vaatamata väljarände põhjustele.

Välismaal elanud inimesed on saanud palju vääruslikke kogemusi ja tõenäoliselt oleksid nad valmis neid soodsate tingimuste korral koduriigis rakendada. Esimese ja teise laine kogemusele tuginedes võib väita, et ühtlasi moodustavad võõrsil elavad eestlased vaiki-misi ootel inimvara, kes võib sobiva olukorra tekkides Eestisse naasta ja võõrsilt saadud teadmisi elu arendamiseks kasutada.

Selleks, et tagasiränne hoogustuks, peab aga Eesti muutuma, Lääne-Euroopa tasemeni peab jõudma ka palgakorraldus ja riiklikud sotsiaaltagatised. Kindlasti peab Eesti suutma pakkuda välismaal elavate eestlaste haridusele ja oskustele sobivaid töökohti.

Kogu maailmas leiduvad eestlaste kogukonnad on märk tänapäeva avatud maailma võimalustest ja hargmaise eestlusest. Esimese ja teise rändelaine ajal võõrsil kujunenud eestlaste kogukonnast ei saa aga üleöö hargmaine eestlaskond. Praegu toimubki üleminek kogukonnast hargmaiseks Eestiks. Tänapäeval üle ilma laiali paisatud eestlased moodustavad avatud maailmas suure Eesti.

Viidatud allikad

Anniste, K. (2014). East-West migration in Europe: The case of Estonia after regaining independence. Doktoritöö, Tartu Ülikooli loodus- ja tehnoloogiaeaduskond, Tartu Ülikooli ökoloogia- ja maateaduste instituut, geograafia osakond.

Jansen, E. (2007). Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Jürgenson, A. (2002). Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet: doktoritöö. (Doktoritöö, Tallinna Pedagoogikaülikool). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.

Krusell, S. (2013). Eesti elanike töötamine välismaal. Pilte rahvaloendusest. Estonian citizen Working Abroad. Census Snapshots. Tallinn: Statistikaamet. 129–146.

Kulu, H. (1992). Eestlased maailmas: ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kumer-Haukanõmm, K. (2012). Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. (Doktoritöö, Tartu Ülikool) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kirss, L. (2014). Välismaal elavad eestlased kui kasutamata tööjõuressurss? Praxis Poliitikaanalüüs. Poliitikauuringute Keskuse Praxis väljaanne. 1.14. <http://mottehommik.praxis.ee/wp-content/uploads/2014/09/politika.pdf>.

Okólski, M. (2004). The effects of political and economic transition on international migration in Central and Eastern Europe. *International migration: Prospects and policies in a global market*. 35–58.

Tammaru, T., Kumer-Haukanõmm, K., Anniste, K. (2010). Eesti kujunemise kolm lainet. Praakli, K., Viikberg, J. (toim.). Eestlased ja eesti keel välismaal. 35–57. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Tarum, H (2014). Eesti tööealise elanikkonna väljarändepotentsiaal aastal 2013. Sotsiaalministeeriumi toimetised. 2. Tallinn: Sotsiaalministeerium sotsiaalpoliitika info ja analüüsi osakond. 1–34.

Telve, K. (2015). Kvalitatiivne lähenemine pendeltööl Soomes töötavate Eesti meeste näitel. Magistritöö. Etnoloogia osakond, Tartu Ülikool.

Tiit, E.-M. (2015). Eesti viimase veerandsajandi välisränne. Statistiline hinnang. Rahvastiku areng. Population Trends. Tallinn: Statistikaamet.

Soome statistikaamet: http://pxnet2.stat.fi/PXWeb/pxweb/en/StatFin/StatFin__vrm__muutl/?tablelist=true&rxid=75227b13-bfc8-4212-b794-125c354a1a1e.

Šveitsi statistikaamet: https://www.pxweb.bfs.admin.ch/Selection.aspx?px_language=de&px_db=px-x-0103010000_101&px_tableid=px-x-0103010000_101px-x-0103010000_101.px&px_type=PX (7.11.2016).

2.2. Eestist lähtuv hargmaisuus mobiilside rändlusandmete alusel

Rein Ahas, Siiri Silm, Margus Tiru

Sissejuhatus

Tänapäeval on hakatud üleilmastumise tõttu järjest rohkem rääkima hargmaisusest. Hargmaisust nimetatakse ka transnatsionaalsuseks ja see tähendab mitme riigiga tihedalt seotud olemist või mitmes riigis tegutsemist. Hargmaisuus on majanduses ja ettevõtluses ammu tuntud nähtus, aga inimeste hargmaisusest on hakatud rohkem rääkima viimastel kümnenditel. Hargmaisuse mõistmisel ja käsitlemisel on oluline ühiskonna uut moodi mõtestamine: paljud ühiskondlikud nähtused ja institutsioonid (töökoht, elukoht, perekond jms) ei jää enam ühe riigi piiridesse (Levitt, Schiller 2004). Samuti on muutunud ränded, uuringud näitavad, et paljud ränded ei toimu püsiva elukohavahetuse eesmärgil, vaid on lühiajalised.

Hargmaisuus ei mahu ka ajalooliselt kujunenud arusaamade piiridesse rahvusriigist, territooriumist ja kodanikkonnast (Meyer *et al.* 1997), mille järgi peaks kõik püsivad elanikud olema kodanikud ja kõik kodanikud püsivad elanikud (vt alapeatükki 3.1). Praegu näeme, et riikide hargmaine kodanikkond tegutseb aktiivselt ka teistes riikides, nende õigused ja kohustused ei ole enam rangelt kodakondsusega seotud, vaid võivad põhineda residentsusel, tööloal või teistel sarnastel alustel (vt alapeatükki 3.1). Hargmaisuse kui üsna uudse nähtuse mõtestamisel pole veel väljakujunenud seisukohti ega üldtunnustatud määratlusi.

Ka Eesti on hargmaistuva maailma aktiivne osa. Üldteada on Eestist pärit töötajad Soomes, teistes Põhja-maades ja ka mujal Euroopas. Samuti on Eesti inimestel ja ettevõtetel sidemed teistes Baltimaades, Venemaal ja endise Nõukogude Liidu aladel. Suureneb ka nn kliimapõgenike hulk Lõuna-Euroopas. Välismaal töötajate arvu on hinnatud rahvaloenduse andmetel (Krusell 2013), üksikud uuringud on käsitletud välismaal töötamist ka teatud riikides ja rahvastikusegmentides (Anniste *et al.* 2014). Korralikku ülevaadet välismaal tegutsevatest kaasmaalastest praegu Eestis aga ei ole. Selle teabe saamine on suur väljakutse statistikasüsteemile, teadlastele ja uuringufirmadele.

Hargmaisust on keeruline mõõta, sest esiteks on hargmaine elustiil massilise nähtusena üsna uus ja alles kujunemisjärgus. Teiseks puudub hargmaisuse kirjeldamiseks sobiv statistika, enamik rahvastikustatistikat on paikne, mis määrab inimeste olemise, saabumise või lahkumise ühe riigi keskselt. Dünaamilisi ehk riikidevahelisi liikumisvooge hõlmavaid andmeid on raskem saada. Kolmandaks on hargmaiseid inimesi rahvaloenduse või uuringute jaoks keeruline kätte saada, sest nad on väga mobiilsed ja sageli ka ei taha uuringutes osaleda. Neljandaks mõjutab hargmaisust info- ja sidetehnika (IKT) kiire areng. Kiiresti teisevad suhtlusvormid ja kaugtööga kohanduv tööprotsess muudavad ka hargmaiste inimeste käitumist.

Selle uurimuse eesmärk oli saada uut infot Eesti elanike hargmaisuse kohta. Sõnastati kolm uurimis-

küsimust. Kuidas mõõta hargmaistust? Kui palju on Eestist lähtuvaid hargmaiseid inimesi, kuidas nad liiguvad ja kes nad on? Kuidas mõtestada seda uut hargmaistusega seotud teavet rahvusriigi ja territoriaalsuse arusaama kohaselt?

Hargmaistusena on silmas peetud aktiivset tegutsemist mitmes riigis. Uuring on Eesti-keskne, kõnealuse käsitluse mõistes hargmaine inimene peab tihti Eestis viibima ja pidevalt külastama üht või mitut välisriiki. Tööga on alustatud mobiiltelefoni kasutusel põhineva hargmaistuse mõõtmise metoodika väljaarendamist. Mõõtmiseks on kasutatud Eesti kahe suurema mobiilsideoperaatori (Telia ja Elisa) kõnetoimingute andmeid Eestis ja välisriikides. Inimesi ei tuvastata ja reiseid põhjusi saab vaid külastuskordade alusel oletada.

2.2.1. Hargmaistuse määratlemine ja mõõdetavad tunnused

Hargmaistuse põhjused

Hargmaistusel on mitu põhjust. Kõige levinum on neoklassikalisest majandusteooriast lähtuv sissetulekute erinevuse käsitlus, peale selle on tänapäeval oluline rändetegur pere, sõprade või sama mõtteviisiga inimeste juurde kolimine. Need hargmaistust põhjustavad tegurid ühtivad ka tavalisi (alalisi) rändeid käivitavate teguritega. Erinevalt tavalistest rännetest ei ole hargmaistuse olulised tõuketegurid poliitiline olukord ega keskkonnaohud, sest hargmaised inimesed ei ole üldjuhul põgenikud, vaid paremate tingimuste otsijad (Schiller *et al.* 1995).

Hargmaistusel on ajutiste rännetega võrreldav nn „kolmikvõidu efekt“: lähteriik saab elanikele tööd ja raha ega kaota spetsialisti ja tema peret, sihtriik saab spetsialisti ega pea tegelema sisserändega, hargmaine inimene saab parema palga ja uusi kogemusi. Üha paremate liikumisvõimalustega maailmas on just „kolmikvõidu efekti“ tegurite kompleks suurendamas hargmaistuse elustiili populaarsust. Hargmaistuse negatiivne pool on seotud pideva reisimisega, kodutuse ja lähedastest kaugel olemisega. Selle negatiivsed tagajärjed on seotud lastest lahus olemise ja peresuhetega. Hargmaistusel on palju ühist ka nomaadlusega: sesoonselt vahetatakse elukohta vastavalt ilmale ja soodsamatele tingimustele (Bell, Ward 2000). Kliimapõgenikke lähtub järjest rohkem ka Eestist, näiteks on Hispaanias Marbella piirkonnas avatud Eestist pärit kliimapõgenike lastele Rocca al Mare kooli õppekavaga eestikeelne erakool.

Hargmaistuse ja IKT

Hargmaistuse puhul on oluline ka IKT-mõõde. Ühelt poolt võimaldavad tööbõrsid ja teised internetikeskkonnad leida inimestel tööd ning väljakutseid ka kodust kaugemalt, sh teistest riikidest. Välja on kujunenud elukohavahetuse täisteenuse osutajad ja kaugtöökohtadega seotud keskkonnad, näiteks Eesti päritolu Teleport (www.teleport.org). Nende tegurite tähtsust hargmaistuse kujunemisel ei saa alahinnata. Teiselt poolt lihtsustab IKT oluliselt perekonna ja sõpradega suhtlemist, seda on hakatud nimetama „virtuaalseks koostolemiseks“ (ingl *virtual co-presence*). Arvuti vahendusel lähedastega suhtlemisel on väga erinevaid võimalusi, näiteks Skype, mida üha enam ka kasutatakse. Kuigi ei ole lihtne kasvatada lapsi või elada pereelu „sinise ekraani“ vahendusel (Nedelcu, Wyss 2016), saab ainult tänu IKT-põhisele suhtlusele nii suur hulk inimesi elada nii kaua perest eemal. Peale peresidemete hoidmise aitab suhtlus IKT-vahendite abil võõrsil olles hoida sõpru, osaleda kodukoha elus ja tugevdada rahvuskultuuri.

Siin uuringus on hinnatud hargmaistuse kasutust IKT-põhiselt, seega on oluline märkida ka IKT mõju sotsiaalsetele võrgustikele. Uuringud näitavad, et üldiselt on IKT ja sotsiaalmeedia tõttu inimeste sotsiaalsed võrgustikud mahult suuremad ning geograafiliselt ulatuslikumad. IKT võimaldab suhelda ka kaugel paiknevate inimestega. Siiski on leitud, et IKT vahendusel võtab palju kauem aega heade (lähi)suhete loomine ja hoidmine, lähedasi suhteid ei saa olla palju. Inimestega vahetu kohtumine ja suhtlus jäävad lähedastes suhetes oluliseks ka internetiajastul.

Hargmaistuse inimeste leidmine mobiiltelefonide kasutuse põhjal

Hargmaistuse hindamiseks on vaja esmalt määratleda, kes on hargmaised inimesed ja millised tunnused nende liikumist iseloomustavad. Hargmaistena on käsitletud inimesi, kes viibivad tihti kodumaal ja tegutsevad võrdväärselt mitmes riigis. Ruumikasutuses võivad mitme riigiga olla seotud erinevad rahvastikurühmad: välismaal töötavad inimesed, ajutiselt välismaal töötavad inimesed, piiriülesed pendelrändajad, kliimapõgenikud, õpirändajad, turistid jne.

Selle käsitlusega on alustatud mobiiltelefoni kasutusel põhineva mõõtmismetoodika arendamist hargmaistuse uurimiseks. Kui inimene elab ja tegutseb mitmes riigis, on ka tema telefoninumber (või numbrid) registreeritud ühes või mitmes nendest riikidest. Tavaliselt kasutatakse selle riigi mobiilsideoperaatorit, millega on kõige tugevam side, kus rohkem viibitakse ja kus paiknevad olulised inimesed ning sotsiaalsed võrgustikud. Samuti võib tähtis olla kättesaadav äriselt, sotsiaalselt või riigiteenuste huvides. Kui inimese telefonikasutus jaguneb mitme riigi vahel, siis ilmselt tahab ta olla kõigis nendes riikides kättesaadav, et hoida sidet näiteks nii

eelmisel kui ka uuel kodumaal elavate sugulaste, sõprade ja töökaaslastega. Kui inimene otsustab end jäädavalt siduda mõne sihtkohaga ja lülitab endise kodumaa mobiilnumbri (SIM-kaardi) välja, on see märk eelmisest kodumaast kaugenemisest. Seega on SIM-kaardi aktiivse hoidmine mitmes riigis samal ajal tegutsedes üks märk hargmaisusest.

Hargmaiste inimeste täpsemaks määratlemiseks saab kasutada mobiiltelefoni kasutuse ajalis-ruumilist jaotust. Mobiiltelefoni kasutuse andmete põhjal on võimalik leida, mis päevadel on inimene mingis riigis telefoni kasutanud. Selle põhjal saab teada eri riikides viibimise kestuse ja päevade jaotuse riikide vahel. Sellise käsitluse eeldus on, et mobiiltelefoni number (SIM-kaart) liigub koos inimesega. Olemas on ka tehnosüsteemide (näiteks väravad, küttesüsteemid, autode jälgimisseaded jms) SIM-kaardid, aga nende kasutuse ajalis-ruumilised seaduspärasused on teistsugused, mis saab tavaliselt leida ning eristada teatud algoritmide abil.

2.2.2. Andmed ja meetoodika

Uuringus on mobiilikasutuse andmetena kasutatud passiivse mobiilpositsioneerimise andmeid ehk kõnetoiminguid (ingl *call detail record* – CDR). Need andmed kogunevad mobiiltelefoni kasutamise käigus (väljuvad kõned, sisenevad kõned, väljuvad SMS-id) mobiilsideoperaatori süsteemis. Nende andmete eelis on automaatne (sõltumatu) laekumine, pidevus ja üsna madal hind. Probleem on sõltumine telefonikasutusest, raskused andmete saamisel operaatoritelt ja privaatsuse küsimused. Kasutatud on Telia ja Elisa, Eesti kahe suurema mobiilsideoperaatori Eesti-siseste ja rändlusteenuse kõnetoimingute andmeid. Telia turuosa oli Eestis 2015. aastal lõppkasutajate arvu alusel 39%, Elisal 34% ja Tele 2-1 27% (Tehnilise Järevalve Amet, 2015). Kõigi kolme mobiilioperaatori levila katab suurema osa Eestist, näiteks Telia mobiilsidevõrk katab 99,9% Eesti territooriumist. Eurobaromeetri andmetel (2014) kasutab ligikaudu 94% Eesti rahvastikust mobiiltelefoni. Siin uuringus on esitatud statistika Telia ja Elisa andmete summana. Mobiilsideoperaatorite kliendibaasid erinevad, seetõttu ei saa turuosast lähtuvalt teha üldistusi üksikute elanikkonnarühmade kohta (näiteks turistid, hargmaised inimesed, teatud piirkondade elanikud jne).

Analüüsitud on välismaale tehtud reise. Reisina on käsitletud välisriikides viibimist, mille algus ja lõpp on Eestis. Analüüsitav periood on 2015. aasta, kaasatud on reisid, mille vähemalt mingi osa jäi 2015. aasta sisse (algus võis olla varem ja lõpp hiljem). Üle aasta (365 päeva) kestnud reiside korral on reisi kestuseks arvestatud 365 päeva. Iga reisi puhul on eristatud eri riigid, kusjuures reisisiseselt on riigid märgitud üks kord, s.t mitme välisriigi vahel pendelrändamist ei ole eraldi

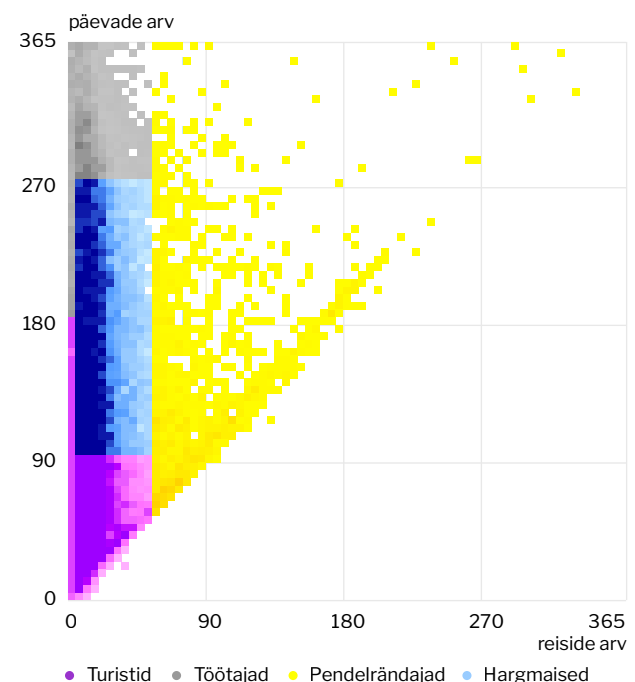
käsitletud. Analüüsi on kaasatud ainult sihtriigid, transiitriigid on jäetud välja. Peale reiside on Telia andmesitikus teada külastuse tüüpide kohta telefonikasutajate jaotus soo, keele ja sünniaasta järgi ning erimudeli abil on kõnetoimingute ajastuse põhjal leitud 2015. aasta elukoha ankurpunktide jaotus Eestis (Ahas *et al.* 2010).

Sihtkohariigis viibitud päevade ja reiside arvu alusel on määratud külastuse tüüp (vt joonis 2.2.1). Külastuste tüübid on riigipõhised: mitme riigi puhul võib inimene kuuluda erinevasse külastustüüpi. Näiteks Soomes hargmaine inimene võib olla Itaalias turist. Külastuste tüüpe võrdlevas analüüsis on külastuse tüübi siseselt iga inimene märgitud üks kord, kuigi ta võib olla külastanud mitut riiki, nt on turist nii Itaalias kui ka Poolas.

Külastuste tüüpe määrates on keskendunud hargmaiste inimeste leidmisele. Hargmaisuse määratluse kohaselt on inimene seotud korraga mitme riigiga, seega on hargmaisuse määramise üheks tunnuseks võetud välisriigis viibitud päevade arv aastas. Hargmaisteks on peetud inimesi, kes on välisriigis rohkem kui 25% ajast (vähemalt 92 päeva) aga mitte rohkem kui 75% ajast (kuni 273 päeva), vt joonis 2.2.1. Alla 25% ajast mõnes välisriigis viibivad on rohkem seotud Eestiga ja neid on nimetatud turistideks, rohkem kui 75% ajast mõnes välisriigis viibivad aga on rohkem seotud välisriigiga, neid on nimetatud välismaal töötajateks (vt joonis 2.2.1).

Hargmaiste inimeste määramise teise tunnuseks on kasutatud reiside arvu (sagedust), et eristada vähe, aga kaua välisriigis viibivad ja väga sageli välisriigis käijad ehk piirülesed pendelrändajad. Hargmaisteks on peetud inimesed, kes on mõnda välisriiki teinud vähemalt viis

Joonis 2.2.1. Välisriigi külastuse tüübid lähtuvalt välisriigis viibitud päevade arvust ja reiside arvust

Allikas: Telia ja Elisa 2015. aasta andmed.

reisi, aga mitte rohkem kui 52 reisi (kord nädalas), vt joonis 2.2.1. Aasta jooksul rohkem kui kord nädalas välisriiki reisi teinud inimesi on nimetatud piiriülesteks pendelrändajateks, kuni neli reisi teinud inimesi aga turistideks.

Kuni neli reisi välisriiki teinud inimesed on jagatud turistideks ja välismaal töötajateks lähtuvalt Eurostati püsielukoha määramise definitsioonist, millest lähtub ka Eesti Pank riigi maksebilansi arvutamisel. Selle järgi peetakse püsielanikeks välisriigi külastajad, kes viibivad teises riigis aasta jooksul suurema osa ajast (*the place where a person spends the majority of the year shall be taken as his/her place of usual residence* – Eurostat 2013, lk 22). Suurema osa ajana on arvestatud 183 ja enam päeva. Sama 183 ja enama päeva lävendit kasutatakse Euroopas püsielaniku määramiseks ja seda kasutab ka Eesti maksu- ja tolliamet, põhinedes tulumaksuseadusele. Hargmaiste inimeste puhul on eraldi välja toodud hargmaisuse näitajad 20 suurema hargmaiste inimeste arvuga riigi kohta.

2.2.3. Eestist lähtuv hargmaisus mobiiltelefonide rändlus-teenuse andmete alusel

Hargmaised reisid

Uurimuseks välja töötatud metoodika alusel saab kahe suurema mobiilsideoperaatori andmete summana välja tuua, et välismaal viibib pikaajaliselt umbes 30 000 Eesti elanikku, kes peavad vajalikuks Eesti mobiiltelefoni numbri välismaal viibides aktiivsena hoida. Nendest on reise arvu (5–52 reisi sihtriiki kalendriaastas) ja riigis viibitud päevade arvu (92–273 päeva sihtriigis) alusel hargmaisteks peetud 23 587 inimest (vt tabel 2.2.1). Hargmaistest sagedamini (üle 52 reisi kalendriaastas) sihtriiki külastavad inimesed on piiriülesed pendelrändajad, neid on 1518 inimest. Piiriüleste pendelrändajate ja hargmaiste inimeste piiri on raske määrata, seda raskendab ka see, et puudub täpne hargmaisuse definitsioon. Siinkohal on oluliseks peetud eristada piiriülesed pendelrändajad hargmaistest inimestest, sest vähemalt kord nädalas (53 ja enam reisi aastas) sihtriiki külastaval inimesel on tõenäoliselt püsielukoht Eestis. Lisaks on üle 273 päeva aastas välismaal viibivad inimesed (4366), keda on uurimuses nimetatud välismaal töötajateks. Ka neid võib teatud määral pidada hargmaisteks inimesteks.

Hargmaised inimesed tegutsevad eelkõige Eestile lähedal paiknevates riikides, nende geograafilist jagunemist mõjutab ilmselt ka sihtriigi elatustase ja riigi suurus (vt joonis 2.2.2). Kõige rohkem Eestist lähtuvaid hargmaiseid inimesi tegutseb Soomes (12 698), Root-

sis (2136), Norras (1884), Venemaal (1721), Valgevenes (1097) ja Saksamaal (1018). Eestist lähtuvatest hargmaistest inimestest 54% tegutseb Soomes, seetõttu peab arvestama, et nende suur arv mõjutab hargmaiste reise keskmissi näitajaid. Hargmaine elustiil ulatub ka Lääne- ja Lõuna-Euroopasse ning Euroopast kaugeemale. Hargmaiste inimeste osa kõikidest vastavat riiki külastanud inimestest on kõige suurem Valgevenes, Norras ja Soomes. Mõnevõrra üllatav on hargmaiste inimeste suur osatähtsus Valgevenes, head põhjendust sellele aga pole.

Reise parameetrid näitavad, et 603 000 välismaal käinud inimest tegid aasta jooksul keskmiselt 4,4 välisreisi, mille kestus oli keskmiselt 6,0 päeva ja aastas oldi välismaal keskmiselt 25,3 päeva. Hargmaised inimesed reisivad aga keskmisest palju rohkem, nad tegid oma hargmaisusega seotud riiki keskmiselt 15,7 reisi, mille kestus oli keskmiselt 13,3 päeva ja selles riigis oldi aasta jooksul 158,1 päeva (vt tabel 2.2.1). Analüüs näitab reise iseloomu ja riigi kauguse statistiliselt olulist seost: hargmaiste inimeste keskmine reise arv on suurim lähiriikides ja reisi kestus suurim kaugemates riikides. Hargmaiste inimeste aasta jooksul sihtriigis viibitud päevade arv on keskmiselt 126 päeva (Poolas) kuni 168 päeva (Soomes). Aasta jooksul riigis viibitud päevade arvul puudub riigi kaugusega statistiliselt oluline seos.

Tabel 2.2.1. Välismaal käinud inimeste jaotus külastuse tüüpidesse ja nendest lähtuvad reise tunnused

Külastuse tüüp	Inimeste arv	Osatähtsus välismaal käinutest	Riikide arv	Aasta keskmine		
				Reise arv	Päevade arv	Reisi kestus
Turist ²	592 335	98,2%	200	3,6	16,7	5,0
Hargmaine ¹	23 587	3,9%	101	15,7	158,1	13,3
Pendelrändaja ¹	1 518	0,3%	14	85,3	144,7	1,9
Töötaja ¹	4 366	0,7%	61	9,6	306,7	89,4
Kokku ²	603 355		200	4,4	25,3	6

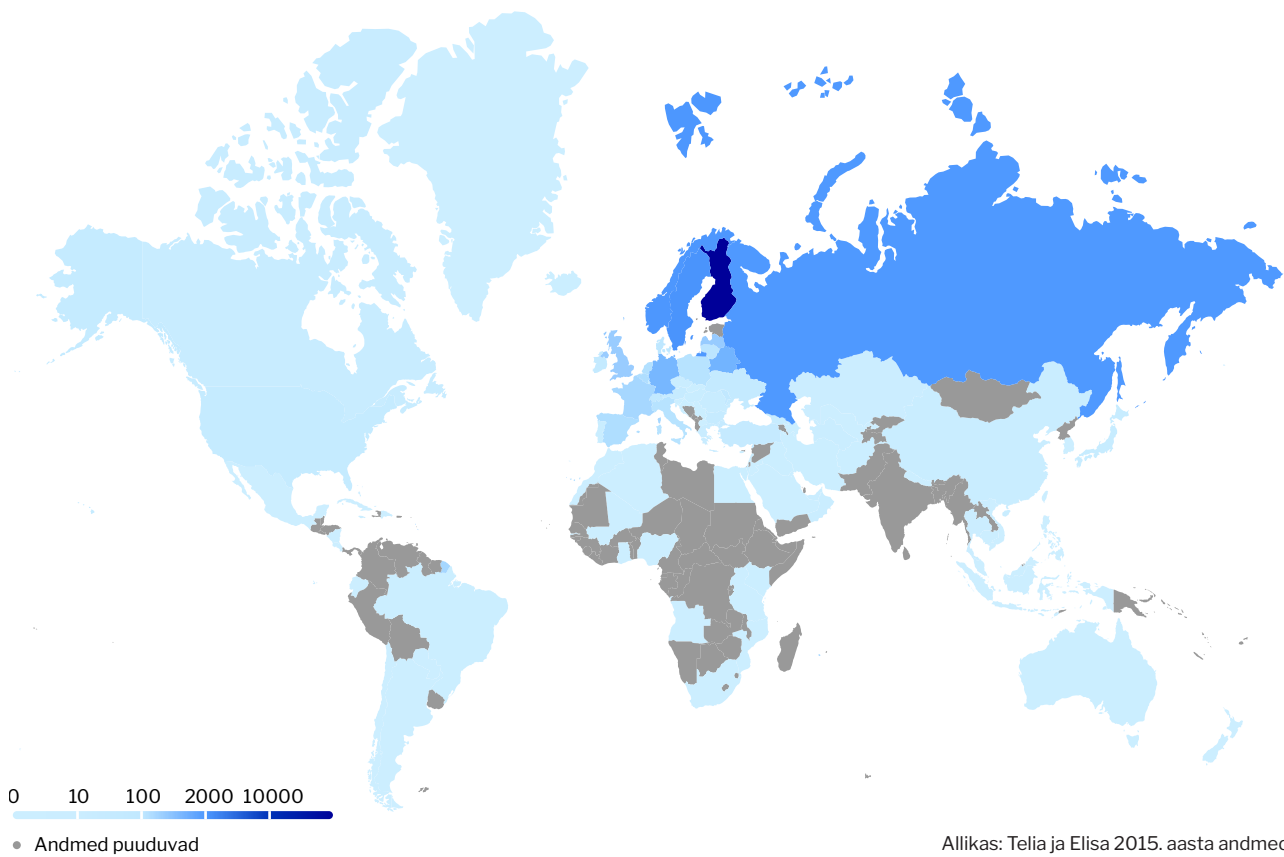
Allikas: Telia ja Elisa 2015. aasta andmed.

1. Vastava külastuse tüübi sihtriigi põhised keskmised.

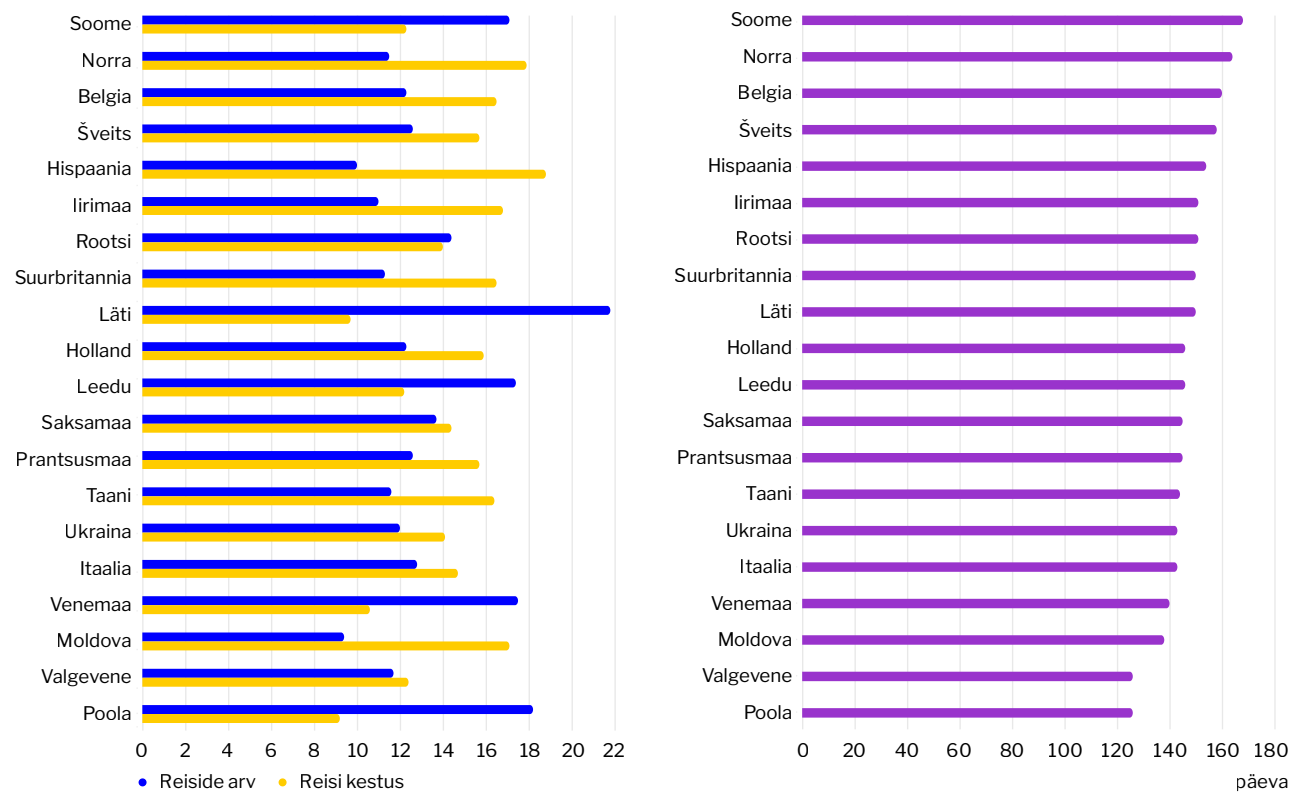
2. Reise põhised keskmised. Turistide reise hulgas on kõikide reisi tüüpide sihtriigid, kuhu on mindud hargmaisuse, piiriülese pendelrände või välismaal töötamisega seotud riikidest.

Mobiiltelefoni kasutuse andmete põhjal saab infot ka inimestest, kes tegutsevad mitmes riigis ja vastavad mitmes riigis hargmaisuse määratlusele. Siinkohal kasutatud andmestikus on 2,7% hargmaistest inimestest seotud mitme riigiga (kahe riigiga 2,5% ja kolme riigiga 0,2%). Kõige sagedamini on kahe riigiga seotud hargmaised inimesed Venemaal ja Valgevenes (37% kõigist mitmes riigis hargmaistest inimestest), Norras ja Rootsis

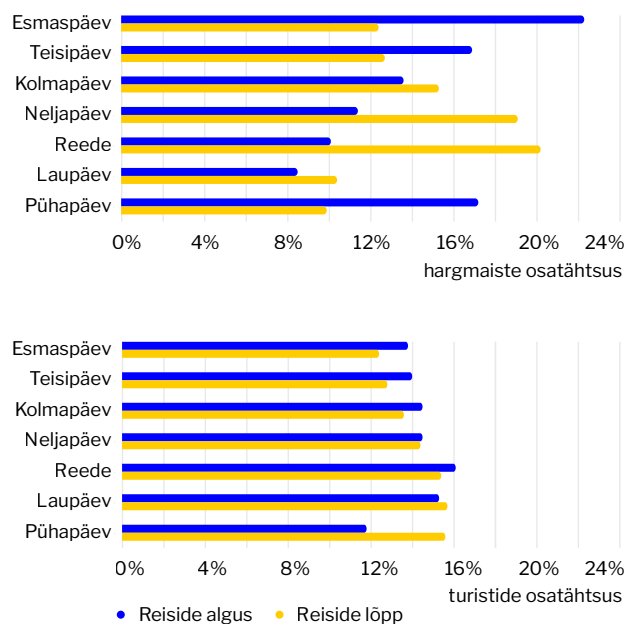
Joonis 2.2.2. Hargmaiste inimeste geograafiline jaotus 2015. aastal

Joonis 2.2.3. Hargmaiste reise arv, reisi kestus ja aastane välismaal viibitud päevade arv riikide kaupa

Joonis 2.2.4. Hargmaiste inimeste ja turistide reise alguse ning lõpu nädalapäevade jaotus, osatähtsus

Allikas: Telia ja Elisa 2015. aasta andmed.

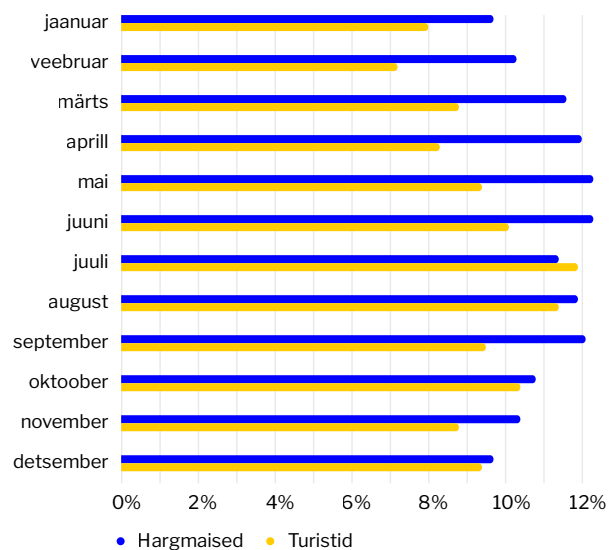
(12,5%) ning Soomes ja Rootsis (11,6%). Kolmes riigis hargmaiste inimestena olijate puhul domineerivad Saksamaa, Prantsusmaa ja Holland (5,4% kõigist mitmes riigis hargmaistest inimestest).

Hargmaiste reise ajastus

Reise alguse ja lõpu ajad erinevad lähtuvalt külastuse tüübist, see võimaldab reise seostada töötamise või puhkamisega. Hargmaisuse ja töötamisega seotud reise puhul on märgatav selge tööpäeva rütm, reise algavad kõige sagedamini pühapäeval ja esmaspäeval ning lõppevad neljapäeval ja reedel (vt joonis 2.2.4). Turismireise alguse nädalapäev varieerub palju vähem ja reise ajastus on teistsugune kui hargmaistel inimestel ja välismaal töötajatel (vt joonis 2.2.4). Turismireiseid algavad kõige sagedamini reedel, reisi lõpu nädalapäev on aga peaaegu võrdselt reede, laupäev ja pühapäev. Kindlasti peab rõhutama, et keskmist hargmaiste inimeste reise alguse ja lõpu aega mõjutavad oluliselt Soome jt lähiriikidega seotud reise, sest suur osa hargmaistest inimestest on seotud nende riikidega. Kaugeimate riikide puhul jaotuvad reise algus ja lõpp tööpäevade vahel palju ühtlasemalt.

Hargmaiste reise jaotus kuude lõikes erineb samuti turismireise jaotusest (vt joonis 2.2.5) ja hargmaiste reise aastane varieeruvus on väiksem. Hargmaiste reise on kõige rohkem mais, juunis ja septembris. Juulis ja augustis, kui on turismireise kõrgperiood, on hargmaiste reise puhul väike langus. Hargmaiste reise on kõige vähem detsembris ja jaanuaris, mis kattub ka turismireise madalperioodiga.

Joonis 2.2.5. Hargmaiste inimeste ja turistide reise jaotus kuude lõikes. 100% on hargmaiste inimeste reise arv ja turistide reise arv. Arvestatud on kogu reisi kestust, mitte hargmaisuse riigis viibimise kestust

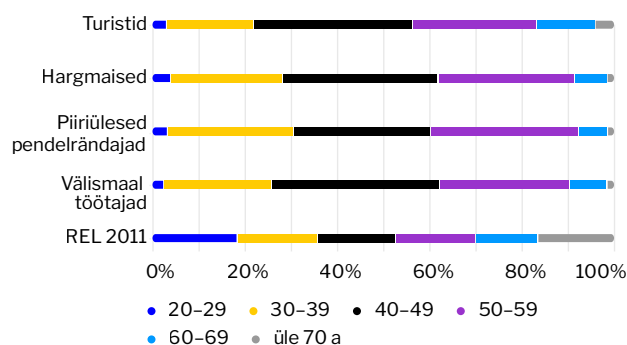

Allikas: Telia ja Elisa 2015. aasta andmed.

Kes on hargmaised inimesed?

2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse andmetel (REL) erinevad hargmaised inimesed hinnatud tunnuste lõikes oluliselt kogu Eesti elanikkonna keskmisest. Hargmaiste seas on Eesti keskmisest rohkem tööalasi inimesi vanuses 30–59, hargmaiste inimeste puhul moodustab see rühm 87%, Eesti elanike hulgas aga vaid 52%. Hargmaiste inimeste puhul on 2011. aasta rahvaloenduse andmetega võrreldes allaesindatud lapsed ja noored (alla 30-aastased) ning eakad inimesed (60-aastased ja vanemad). Sihtriikide kaupa ei ole hargmaiste inimeste vanuserühmade jaotuses suuri erinevusi.

Joonis 2.2.6. Vanuseline jaotus külastuse tüüpides võrreldes 2011. aasta rahva ja eluruumide loendusega (REL 2011), osatähtsus

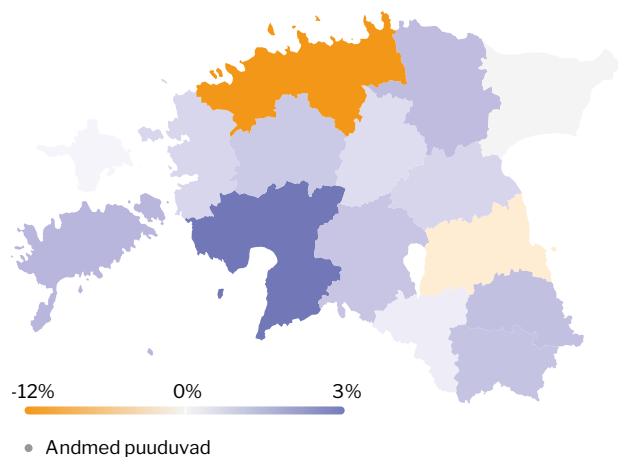

Allikas: rahvaloendus 2011 ja Telia 2015. aasta andmed.

Teiste sotsiaalsete tunnuste järgi domineerivad hargmaiste inimeste seas valdavalt mehed (72%), kuigi REL 2011 järgi on Eestis keskmiselt mehi 46%. Ka Eestist

lähtuvate turistide seas on mehi tunduvalt vähem (51%) kui hargmaiste inimeste hulgas. Hargmaiste inimeste puhul on meeste osatähtsus suurim Poolas, Leedus ja Lätis. Naised on hargmaiste inimeste hulgas ülekaalus Belgias ja Suurbritannias. Suurem osa hargmaiseid inimesi on eestikeelsed (85%). Peaaegu sama on eestikeelsete inimeste osatähtsus ka turistide puhul, REL 2011 järgi on eestikeelseid inimesi Eesti elanike seas kokku aga 69%. Eestikeelsete inimeste osatähtsus on suurim, üle 90%, Belgias, Soomes ja Poolas. Venekeelsed inimesed on ülekaalus vaid hargmaises Venemaaga (65%). Hargmaiste inimeste päritolu jaotust Eesti elanike jaotusega võrreldes selgub, et proportsionaalselt rohkem on hargmaiseid inimesi Pärnumaalt, Saaremaalt ja Lääne-Virumaalt. Suuremad linnad Tallinn ja Tartu on hargmaiste inimeste hulgas alaesindatud (vt joonis 2.2.7).

Joonis 2.2.7. Hargmaiste inimeste elukoha maakondade osatähtsuse erinevus võrreldes 2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse elukohtade jaotusega (erinevus protsendipunktides)

Allikas: rahvaloendus 2011 ja Telia 2015. aasta andmed.

Järeldused

Millest need arvud räägivad?

Kahe suurema mobiilsideoperaatori andmete põhjal viib pikaajaliselt välismaal ligikaudu 30 000 inimest, kes kasutavad Eesti mobiiltelefoni numbrit. Nendest on selle uurimise määratluse järgi hargmaiseid inimesi (palju kordi ja kaua välismaal viibijaid) 23 587 inimest. Nendes tulemustes on uut ja huvitavat teavet, aga suuri üllatusi pole. Näiteks REL 2011 andmetel on välismaal töötavaid inimesi 25 000 (Krusell 2013), Euroopa Liidu 2009. aasta uuring sai Eestist piiriüleste pendelrändajate hulgaks 20 500 inimest (Nerb *et al.* 2009). Need kolm uuringut aga on erinevate nähtuste kohta ja tehtud erineva meetodikaga, seetõttu ei saa neid sisuliselt võrrelda.

Välismaal töötajate jaotus sihtriigiti REL 2011 andmetel ja selle uuringu hinnanguline hargmaiste inimeste hulk kahe suurema mobiilsideoperaatori andmetel on üsna sarnane. Soome, Rootsi ja Norra domineerimine ei ole suur üllatus. Üks üllatav tulemus on Venemaa-suunalise hargmaisuuse väike osatähtsus mobiilpositsioneerimise andmetel, Venemaaga on seotud vaid 7,1% kõigist hargmaistest inimestest. Rahvaloenduse andmetel on Venemaal töötajate osatähtsus samas suurusjärgus. Arvestades venekeelse kogukonna osatähtsust Eesti rahvastikus, Venemaaga toimivate äri- ja peresidemete olulisust, oleks oodanud palju suuremat hargmaiste inimeste hulka.

Uuring „Mina. Maailm. Meedia“ (vt alapeatükki 3.2) näitas, et Eestis elav üsna arvukas venekeelne kogukond on Venemaa meediaruumiga tihedalt seotud, 92% venekeelsetest inimestest jälgib pidevalt Vene meediakanaleid. Väga huvitav on, miks hargmaisuus ei ühti meediaruumiga. Põhjus võib olla Venemaa madalam palgatase, poliitilised eripärad, keelebarjäär, töökorraldus jne. Põhjus võib olla seotud ka hindamise meetodikaga, näiteks rändlusteenuste hinnaerinevused. Aga ka REL 2011 näitab, et Venemaa pole populaarne töötamise koht.

Teine huvitav teema on seotud hargmaiste inimeste suure osatähtsusega Valgevenes. Seal tegutseb ligi 1100 hargmaist inimest, kes moodustavad 7,6% riiki külastanud isikutest, mis on riikide lõikes kõige suurem Eestist lähtuvate hargmaiste inimeste osatähtsus. Valgevenes on Eesti elanikel ilmselt palju Nõukogude Liidu ajast perekonna- ja ettevõtlussidemeid. Teada on, et seal tegutseb mitu Eesti omanike ja juhtidega ettevõtet metsatööstuse, tekstiilitööstuse, toiduainetööstuse jt valdkondades. Nende ettevõtetega on seotud ka Eesti juhid ja spetsialistid, aga massilist töötajate liikumist pole teada.

Huvitav on ka Lõuna-Euroopa riikidega seotud hargmaiste inimeste arv. Hispaaniaga on seotud 251, Itaaliaga 172, Makedooniaga 89 inimest jne. Numbrid pole suured, aga tekib küsimus, kas need inimesed on siit lähtuvad kliimapõgenikud ja kinnisvaraomanikud või tööülesannetega inimesed. Vastus pole täpselt teada. Ilmselt kliimapõgenike arv aja jooksul suureneb, seda näitab juba eestikeelse kooli avamine Marbellas.

Hargmaisuus ei mahu rahvusriiki

Rahvusriigi käsitluse kohaselt peaks kõik riigi püsivad elanikud olema kodanikud ja kõik kodanikud peaksid olema püsivad elanikud (vt alapeatükki 3.1). Kuidas aga mahutada rahvusriigi piiresse maailmas tegutsevad miljonid hargmaised inimesed, kelle igapäevane tegutsemiskoht on kodust ja kodumaast kaugemal? Uuringuga välja selgitatud kümned tuhanded Eestist lähtuvad hargmaised inimesed tekitavad samasuguse küsimuse. Kui palju peab kodumaal, talvekodu- või töökohariigis viibima, varasid omama või makse maksma, et saada

valimisõigust? Mis tingimustel saab reisidokumendi või ise esinduskogus kandideerida? Kodanike põhiõiguste määratlemisega on rahvusvaheliselt üsna palju tegeletud ja mitmesuguseid lahendusi olemas. Hargmaiste inimeste maksustamise, pensionide, haigekassa, lastetoetuste jms teenuste küsimus on samuti paljudes riikides lahendatud või on seda käsitletud (vt alapeatüki 2.6). Lihtsamate maksu- ja residentsusprobleemide lahendamiseks on vaja tõendada igas riigis viibitud päevade arv ja tulud või kulud selle alusel jaotada. Teatud probleemide lahendamine aga on nüansirikkam ja keerulisem, meenutagem kas või Briti valitsuse otsust piirata Euroopa Liidu päritolu residentsuseta siserännanutele lastetoetuse maksmist või maksta seda päritoluriigi määrade järgi.

Nendest juriidilistest ja majanduslikest hargmaisuuse käsitlustest aga on veel keerulisem rahvusriigi sotsiaalsete õiguste ja vabaduste ülekandmine hargmaisesse ilmaruumi. Need Thomas Humphrey Marshalli pärast Teist maailmasõda rahvusriigi kontseptsioonile lisatud väärtused on lääneliku ühiskonna põhiväärtused. Üks näide vabaduste tõlgendamisest hargmaises maailmas on arutelu avaliku ruumi ja religioossete riietusesemete (nt burka) või sümbolite (nt Georgi lint) kandmise teemal paljudes Euroopa riikides.

Kindlasti ei ole lõpuni tõene ka teoreetilises osas esile toodud asjaolu, et hargmaisuus sarnaneb motivatsioonilt lühiajaliste rännetega (Bell & Ward 2000), inimesed liiguvad sujuvalt paremate tingimuste ja võimaluste poole. Need paremad tingimused võivad olla palgatase, hariduse kvaliteet, sotsiaalteenused või ilmastikutingimused. Hargmaistele inimestele ei meeldi poliitiline ebastabiilsus ja vähene turvalisus. Selle uuringu käigus välja selgitatud hargmaised inimesed tõendavad seda ilmekalt, suund on Skandinaaviasse ja Euroopa Liidu riikidesse, ootuskohast Venemaa-suunalist liikumist on üsna vähe. Vaatamata ennustustele hargmaisuuse jätkuva leviku kohta, ei saa see muutuda valdavaks, sest tagasilöögid inimese olulistele suhetele, perele, tervisele, enesemääratlusele jms on üsna olulised (Telve 2016). Hargmaist eluviisi ei jaksata kaua taluda, sest see on väsitav nii endale kui ka lähedastele.

Hargmaisuuse määratlemine telefonikasutuse alusel

Kasutatud andmestikust lähtuvalt tekib küsimus, kas oluline hargmaisuuse näitaja või isegi üks määratlusalus võiks olla kodumaal või püsielukoha riigis registreeritud SIM-kaardi (telefoninumbri) aktiivne kasutamine ka pikemaajaliselt välismaal viibides. Ilmselt on kodumaal (kõnealusel juhul Eestis) registreeritud SIM-kaardi aktiivne kasutamine välismaal seotud sooviga olla kodumaal olevatele lähedastele, tuttavatele, äripartneritele,

riigiasutustele vms kättesaadav. Kuni SIM-kaart hoiakse aktiivsena, on inimesel ilmselt vaja olla kodumaaga seotud. Sellest ajast, kui välismaal tegutsedes lülitatakse Eesti SIM-kaart välja, ei tunne inime enam vajadust olla tihedalt seotud kodumaa, sealsete sotsiaalsete võrgustike ja institutsioonidega.

Kas see on hargmaisuus?

Metoodika seisukohalt on oluline arutelu teema, kas see, mida mõõdetakse, on hargmaisuus? Selles uuringus on hargmaisuuse näitajaks seatud see, et inimene on aastas vähemalt 25% päevadest (92 päeva) nii Eestis kui ka mõnes välisriigis ja ta teeb sinna välisriiki 5–52 reisi aastas. Nende kahe näitaja põhjal leitud hargmaiste inimeste analüüs 2015. aasta kohta näitab, et mingil määral see metoodika sobib, sest hargmaised inimesed eristuvad hinnatud tunnuste põhjal turistidest, välisriiki pendelrändajatest ja välismaal töötajatest. Näiteks hargmaiste inimeste soolis-vanuseline struktuur, elukohad ja reise ajastus erineb turistidest. Kindlasti aga on uuringus lihtsate näitajate põhjal hargmaisteks määratletud inimeste välismaal tegutsemise taga väga erinevad põhjused, tegevus ja ka elustiil.

Metoodika

Uuringu tulemused näitavad, et kasutatud mobiilpositsioneerimise andmed on üks võimalik hargmaisuuse kirjeldamise allikas. Eurostati mobiiliandmete kasutavuse uuringu (Positium LBS 2014) alusel on käesolevas uuringus välja toodud mobiilpositsioneerimise andmete välisküllastuste statistika kasutamise tugevad ja nõrgad küljed. Probleemaatiline on mobiilpositsioneerimise andmetel põhinevate näitajate täpsuse hindamine, sest võrdluseks ei ole „tõeseid“ piiriülese pendelrände või hargmaisuuse andmeid.

Adekvaaatselt tuleb hinnata ka mobiiltelefonide levikut ja telefonikasutuse esinduslikkust, sest kasutatud CDR-andmed olenevad mobiiltelefoni kasutamisest. Tänapäeval leevendab seda probleemi telefonide laialdane levik ja aktiivsem telefonikasutus. Rändlustasude ühtlustumine Euroopas aga tekitab uusi arenguid telefonide välismaal kasutamise ja küsimusi andmete esinduslikkuse kohta.

Mobiilpositsioneerimisel põhineval metoodikal on ka positiivsed küljed: see võimaldab saada sõltumatust allikast statistilisi andmeid suure hulga elanike kohta. Andmed on digitaalsed ja kergesti töödeldavad ning üldjuhul korduvad. Andmete kogumise tsükkel on lühike, s.t statistikat ja uuringuid saab teha kiiresti. CDR-andmestik võimaldab hinnata inimeste liikuvust nii kohalikul tasandil kui ka seoses eri riikidega.

Kokkuvõte

Eesmärk oli kirjeldada Eestist lähtuvat hargmaistust ja arutleda selle nähtuse põhjuste ning geograafia üle. Metodoloogiliselt seati eesmärk välja arendada metoodika hargmaistuse mõõtmiseks mobiilioperaatorite rändlusteenuse andmete abil. Hargmaistus määratleti „palju ja tihti välisriigis viibimisena“, mõõdupuuks seati, et inimene on aastas vähemalt 25% päevadest (92 päeva) Eestis ja vähemalt 25% päevadest mõnes välisriigis või kindlates välisriikides ning teeb sinna riiki 5–52 reisi aastas. Metodoloogiline väljakutse oli ka kahe suurema mobiilsideoperaatori andmete ühtlustamine, teaduskirjanduses pole seda varem tehtud.

Töö empiirilised tulemused näitavad, et vähemalt mingil määral õnnestus kontseptsioon ja metoodika koostada. Kahe suurema mobiilsideoperaatori rändlusteenuse andmete summamana võib öelda, et üle 30 000 Eesti päritolu inimese tegutseb aktiivselt väljaspool Eestit ja hoiab välismaal Eesti mobiiltelefoni numbrit aktiivsena. Neist 23 587 on hinnanguliselt hargmaised inimesed, sest nende välismaale tehtud reise arv ja välismaal viibitud päevade arv viitab võrdväärsele tegutsemisele nii Eestis kui ka välismaal. Lisaks on nende 30 000 hulgas 1500 piiriülest pendelrändajat, kes külastavad sihtriiki rohkem kui kord nädalas (52 ja rohkem reisi aastas) ning üle 4000 välismaal töötaja, kes viibivad suure osa aastast välismaal ja reisivad Eestisse vähem kui viis korda. Kõige rohkem hargmaiseid inimesi lähtub Eestist Soome (12 698), Rootsi (2136), Norrasse (1884) ja Euroopa Liidu riikidesse. Üllatavalt vähe aga oli hargmaiseid inimesi seotud Venemaaga: 1721 inimest, kuigi vene kogukond Eestis moodustab ligikaudu 30% elanikkonnast ja välismeediast on Eestis konkurentsituult valdavaim Vene meedia.

Kõiki neid 30 000 inimest ühendab see, et nad hoiavad Eesti SIM-kaardiga mobiiltelefoni välismaal aktiivsena ja kasutavad seda. Järelikult on need inimesed, kes on Eestiga seotud või tahavad Eestiga seotud olla. Uuringu koostajate hinnangu kohaselt on mobiiltelefoni kõnetoimingute põhjal saadud näitajad üks võimalik vahend hargmaiste inimeste leidmisel ja hargmaistuse hindamisel, sest head ühtse metoodikaga statistilist ülevaadet eri riikidega seotud hargmaistuse kohta praegu saada ei ole. Huvitav võimalus on hakata hargmaistust määrama ka SIM-kaardi alusel, see näitab, missuguse ühiskonnaga tahab inimene seotud olla. Kindlasti on vaja riikidel hargmaise elustiiliga seotud poliitika kujundamisega rohkem tegeleda, sest üsna laialt on levinud aktiivne tegutsemine mujal kui kodumaal ja hargmaine elustiil ei mahu rahvusriigi kontseptsiooni ning piiridesse ära. Missugused seadused, kohustused ja õigused „palju ja tihti välisriigis viibijatele“ aga kehtivad, on huvitav arutelu teema.

Üle maailma laiali valgunud kogukondade ja IKT-arengute vaatlemine viib aga mõttele, et üks lahendus on IKT senisest põhjalikum rakendamine riigi ja valitsemise kontseptsiooni väljaarendamisel. Hargmaistus mahuks väga hästi digi- või virtuaalriiki, selles suunas areneb ka Eesti e-residentsus. Kas aga rahvusriiki saab digiteerida ja kas me virtuaalriigis tahaksime elada, see on teine oluline arutelu teema.

Autorid tänavad Telia ja Elisa kollektiive ning kliente niisuguse maailmas unikaalse uuringu korraldamise võimaluse eest. Samuti täname Erki Saluveeri Positium LBS-ist ja kolleegi Tartu ülikooli geograafiaosakonnast. Uuringut on rahastatud teadusagentuuri grantist IUT2-17, Eesti teaduse teekaardi projektist „Infotehnoloogiline mobiilsusobservatoorium“ ja Soome akadeemia URMI projektist.

Viidatud allikad

- Ahas, R., S. Silm, O. Järv, E. Saluveer, and M. Tiru. (2010). Using mobile positioning data to model locations meaningful to users of mobile phones. *Journal of Urban Technology* 17 (1): 3–27.
- Anniste, K., & Tammaru, T. (2014). Ethnic differences in integration levels and return migration intentions: A study of Estonian migrants in Finland. *Demographic Research*, 30, 377.
- Bell, M., & Ward, G. (2000). Comparing temporary mobility with permanent migration. *Tourism Geographies*, 2 (1), 87–107.
- Eurostat. (2013). Methodological manual for tourism statistics – Version 2.1 – 2013 edition. Luxembourg: European Union.
- Krusell, S. (2013). Eesti elanike töötamine välismaal. Pilte rahvaloendusest, Eesti Statistikaamet.
- Levitt, P., & Schiller, N. G. (2004). Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society. *International Migration Review*, 38 (3), 1002–1039.
- Meyer, J. W., Boli, J., Thomas, G. M., & Ramirez, F. O. (1997). World society and the nation-state. *American Journal of sociology*, 103 (1), 144–181.
- Nedelcu, M., & Wyss, M. (2016). ‘Doing family’ through ICT-mediated ordinary co-presence: transnational communication practices of Romanian migrants in Switzerland. *Global Networks*, 16 (2), 202–218.
- Nerb, G., Hitzelsberger F., Woidich A., Pommer S., Hemmer S., Heczko, P. (2009). Scientific Report on the Mobility of Cross-Border Workers within the EU. European Commission.
- Positium LBS 2014. Feasibility Study on the Use of Mobile Positioning Data for Tourism Statistics, Consolidated Report Eurostat Contract No 30501.2012.001–2012.452, 31p. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/tourism/methodology/projects-and-studies>.
- Schiller, N. G., Basch, L., & Blanc, C. S. (1995). From immigrant to transmigrant: Theorizing transnational migration. *Anthropological quarterly*, 48–63.
- Tehnilise Järevalve Amet, (2015). Elektroonilise side ülevaade – IV kvartal 2015.
- Telve, K. (2016). 7 The impact of commuting on close relations. European Borderlands: Living with Barriers and Bridges.

2.3. Eesti ettevõtete tootmis- ja innovatsioonivõrgustikud

Rainer Kattel, Urmas Varblane

Sissejuhatus

Geopoliitilisest asendist ja riigi väiksusest lähtudes on Eesti majanduse arengustrateegia alustala olnud avatud majanduse mudel. Kohe pärast iseseisvuse taastamist algas väliskaubanduse liberaliseerimine, mis avas Eesti turu importtoodetele ja tekitas sellega tugeva konkurentsi siseturul. See omakorda sundis ettevõtteid otsima sobivaid välisurgete ja majanduses võeti kiiresti suund ekspordile. Samal ajal riigiettevõtete erastamise käivitamisega kujundati 1990. aastate keskel väga vaba investeerimiskeskond välisinvestoritele. Kiiresti muutus Eesti üheks kõige suurema välisinvesteeringute suhtelise osatähtsusega riigiks Euroopas. Alates 1990. aastate lõpust on Eesti ettevõtted ka ise asunud investeerima välismaale, algul naabrite juurde Läti ja Leetu, kuid seejärel on hakatud (nt Tallink, Nortal) üles ostma Soome jt Lääne-Euroopa riikide ettevõtteid ning asutatakse uusi ettevõtteid isegi Aasias (nt Fortumo OÜ).

Kõigi nende sammude tulemusena on Eesti ettevõtlus ühendatud erinevate rahvusvaheliste võrgustikega, nii reaalse kui ka virtuaalsega. Need Eesti ettevõtted, mis kuuluvad välisinvestoritele, on muutunud otseselt hargmaiste ettevõtete (ingl *multinational enterprises*) võrgustike osaks. Teine rühm kodumaiste omanikega Eesti ettevõtteid on ise ehitanud üles rahvusvahelise võrgustiku ja muutunud sellega ise hargmaisteks ettevõteteks (nt Balti laevaremonditehas). Kolmas rühm kodumaises

omanduses Eesti ettevõtteid ei ole ise välismaale investeerinud, kuid ekspordi, impordi või allhanketööde tegevuse kaudu on ikkagi seotud rahvusvaheliste võrgustikega. Neljas rühm on sünnilt rahvusvahelised (ingl *born global*) ettevõtted (Skype, Transferwise, Click and Grow), mis on asutatud kohe ainult välisurgetel tegutsemiseks.

Seega on väga suur osa Eesti ettevõtlusest seotud hargmaisuse kui majandusliku nähtusega. See reaalseerub osalemisel rahvusvahelistes tarneahelates, mis olemuslikult on hiiglaslikud hargmaised võrgustikud, kus osalejad eri riikides panustavad toote üksikutesse komponentidesse, mis seejärel ühendatakse lõpptooteks, millele lisatakse erinevad teenused (ingl *global supply chain*). Teisest küljest saab neid võrgustikke käsitleda kui globaalseid väärtusahelaid (ingl *global value chain*), kus osalejad saavad endale mingi osa kogu ahela loodud uuest väärtusest (Gereffi, 2014).

Ettevõtete ja inimeste üha suurem hargmaisus seab nii ettevõtjate kui ka poliitika kujundajate ette põhimõttelise väljakutse, kuidas ühildada virtuaalne ja reaalne majanduslik mitmekesisus. Virtuaalvõrgustik võib toimida väga mitmel moel, näiteks tarneahelasisese konkurentsi kaudu, kus tootmisettevõtted konkureerivad ülemaailmselt samadele tarnelepingutele, jagamismajanduse platvormide kaudu nagu Airbnb, sotsiaalvõrgustike kaudu, nt LinkedIn, aga ka rahvuskaaslaste abil, kes elavad ja töötavad välismaal. Reaalmajanduse võrgustikud on seotud ettevõtte füüsilise

asukoha iseloomujoontega, näiteks tööjõu piisav pakumine, teadmusasutuste (ülikoolid) kohalolu ja tase, rahastamisvõimalused. Virtuaalvõrgustikud on paindlikud, laia ulatusega ning avatud, reaalsed võrgustikud aga lõplikud, aeglaselt muutuvad ja sageli unikaalsete omadustega. Nii ettevõtjad kui ka poliitika kujundajad peavad üha enam vastama küsimusele, kuidas neid paralleelselt toimivaid võrgustikke ja mitmekesisust ühildada, et sissetulekud suureneksid.

Kõnealust teemat on selles peatükis püütud Eesti kontekstis mõtestada, näidates Eesti ettevõtluse avatuse ja hargmaisuse süvenemist ja mitmekesistumist 1990. aastate algusest tänaseni. Eesti majandus on väga avatud, mida kinnitab näiteks kõrge koht erinevates üleilmastumist mõõtvates indeksites (nt KOF-i 2016. aasta majandusliku globaliseerumise indeksis asub Eesti 8. kohal). Seega analüüsitakse, milline on avatuse mõju majanduslike võrgustike arengule ja mida saaksime teha, et võrgustike arengule kaasa aidata. Eesti seisukohalt on tähtis, et meie ettevõtlus oleks ühendatud võimalikult paljude tarneahelatega. Seejuures oleks hea, et ka meie osa selles ahelas loodud uuest väärtusest oleks üha suurem, mis võimaldaks maksta kõrgemaid töötasusid ja ettevõtteid saaksid enam kasumit arendamiseks investeerimiseks. Töötlev tööstus on Eesti majanduse keerukuse ja teadmusmahukuse suurendamisel väga tähtis, seetõttu on peatükis keskendutud eelkõige just sellele valdkonnale.

2.3.1. Eesti ettevõtlus maailmamajanduse võrgustumises

Tänapäeva maailmamajanduse oluline arengusuund on riikide majanduste vastastikuse sõltuvuse kiire kasv, mis realiseerub erinevate reaalmajanduslike ja virtuaalsete võrgustike kaudu. Selle protsessi käivitamisel oli väga tähtis rahvusvahelisele kaubandusele ja otsestele välisinvesteeringutele seatud piirangute kaotamine 1980. aastate lõpus. Teiselt poolt toetas seda protsessi väga tugevalt infotehnoloogia kiire areng ja eriti selle rakendusvõimaluste ulatuslik laienemine alates 1990. aastast. Maailmamajanduses tegutsevaid ettevõtteid hakati käsitlema ülemaailmsete väärtusahelate raamistikus.

Võrgustike olulisust hakati rõhutama ka seoses ühiskonna innovatsiooniprotsessiga. Praegu kõige enam heaks kiidetud innovatsioonikäsitlus – innovatsioonisüsteemide lähenemine – rõhutab erinevate võrgustike (nt ettevõtte–ettevõtte, ettevõtte–ülikool, ettevõtte–riik, töötajad oma võrgustikega) tähtsust (Lundvall 2013; Asheim ja Gertler 2005). Eriti oluliseks on võrgustikud muutunud innovatsiooni uuringutes viimastel aastatel peamiselt üleilmastumise suureneva mõjuga majandus-

arengule ja infotehnoloogia kiiresti muutuvate ärimudelite tähtsustumisega maailmamajanduses.

Üleilmastumine on eelkõige mõjutanud rahvusvahelisi tootmisvõrgustikke, kus väärtusahela osad paiknevad eri riikides. Info jagamisel ja analüüsimisel põhinevate ärimudelite (nt Amazon, Uber, Airbnb) kaudu loodav väärtus moodustab üha suurema osa maailmakaubanduse kogumahust (McKinsey 2016). Väärtusahelad ja nendes toimivad tootmis- ning innovatsioonivõrgustikud muutuvad üha virtuaalsemaks ja piiriülesemaks ehk nende võrgustike hargmaisus suureneb.

Eestis kasutati 1990. aastate algul maailmamajanduse avanemisega tekkinud võimalusi ja alustati kiiresti ka omalt poolt väliskaubanduse liberaliseerimist, mis avas Eesti turu importtoodetele ja tekitas sellega tugeva konkurentsi siseturul. See omakorda sundis Eesti ettevõtteid otsima sobivaid välisurget ja majanduses võeti kiiresti suund ekspordile, mis ulatus juba 1995. aastal üle 70% sisemajanduse kogutoodangust. Eesti valis riigiettevõtete erastamisel välisinvestorite kaasamise mudeli ja suutis kiiresti kujundada väga avatud ja vaba investeerimiskeskonna välisinvestoritele. Kiiresti muutus Eesti üheks kõige suurema välisinvesteeringute suhtelise osatähtsusega riigiks Euroopas. Eesti avatust välisinvestoritele ja samal ajal ka välisinvestorite omanduses oleva ettevõtluse väga suurt osatähtsust töötlevas tööstuses näitab tabel 2.3.1.

Tabel 2.3.1. Välisosalusega ettevõtete osa Eesti töötlevas tööstuses 1996–2014

Näitaja	1996	2008	2014
Osatähtsus töötajate koguarvust	16,8%	44,3%	44,8%
Osatähtsus kogu ekspordist	32,5%	64,1%	65,3%
Osatähtsus kogu lisandväärtusest	22,4%	49,0%	48,7%
Osatähtsus investeeringutest			
materiaalsesse põhivarasse		42,0%	38,0%
Ekspordi osatähtsus käibest	52,4%	71,3%	77,2%
Lisandväärtus töötaja kohta võrreldes kodumaises omanduses ettevõtetega	133,7%	120,5%	117,3%

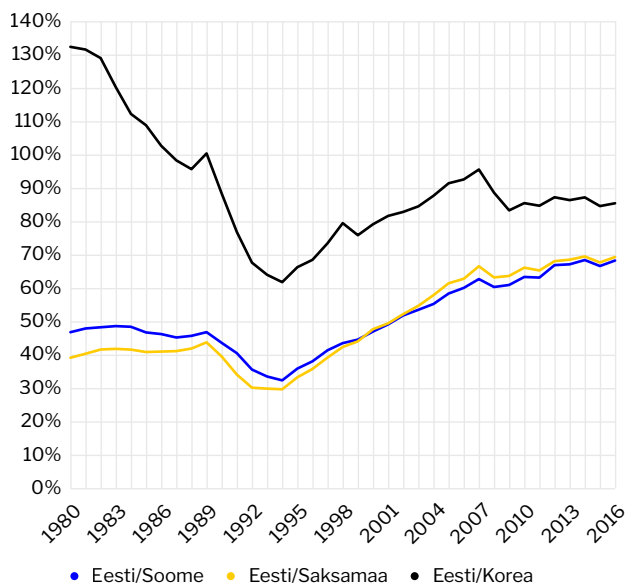
Allikad: statistikaameti erinevad andmekogud.

Tabel 2.3.1 näitab, kuidas 1996. ja 2008. aastail kasvas kiiresti välisomanduses ettevõtete suhteline osatähtsus nii hõives, lisandväärtuse loomisel kui ka ekspordis. Väga oluline oli välisinvestorite tegevus tööstuse suunamisel ekspordile. Näha on ka Eesti ettevõtete õppimisvõime, mis avaldub lõpptulemusena tööjõu tootlikkuse näitaja – töötaja kohta loodud lisandväärtuse – pidevas konvergensis (Masso *et al.* 2012). Aastal 1996 loodi ühe töötaja kohta välisettevõtetes 33,7% enam lisandväärtust kui Eesti kapitalil põhinevais ettevõtetes, kuid 2014. aastaks oli see kahanenud 17,3%-le.

Üldistavalt võib väita, et majanduse avatusega kaasnenud struktuurimuutused Ida-Euroopas, sh Eesti

majanduses, olid 1990. aastatel väga kiired ja aitasid kaasa tootlikkuse taseme ühtlustumisele Lääne-Euroopa arenenud tööstusriikidega. Joonis 2.3.1 näitab Eesti tööjõu tootlikkuse kasvu suhtena Soome, Saksamaa ja Lõuna-Korea tootlikkusesse. Selgub, et 1980. aastate lõpust suurenes Eesti mahajäämus neist riikidest kiiresti, kuid uue kümnendi teisel poolel kasvas Eesti tootlikkus kiiresti kuni 2008. aastani.

Joonis 2.3.1. Tööjõu tootlikkus hõivatute kohta, 2015. aasta, USA dollarit, Eesti suhtena võrdlusriigist

Allikas: The Conference Board Total Economy database, autori arvutused.

Kiire kasvuga samal ajal suurenes kiiresti ka erasektori võlakoores ja jooksevkonto puudujääk: mõlema suurenemine algas 1990. aastate teisel poolel ning lõppes 2008. aastal Eestit väga valusalt tabanud maailmamajanduse kriisiga. Nende muutuste tulemusena kujunes välja Eesti majanduse praegune struktuur, mida iseloomustab välisurgudele suunatus ja suuresti välisosalusega tööstusettevõtted. Eesti tööstuses on valdavad laias laastus samad sektorid, mis Skandinaavia maadeski: puidutööstus, masinaehitus, elektroonikatööstus, keemiatööstus, mööblitööstus. Sarnane spetsialiseerumine Skandinaaviaga on toonud Eesti tööstusele allhankija kuvandi, mis oli tegelikult juba 2000. aastatel ainult osaliselt tõene ja on praeguseks päris selgelt muutunud: „Eesti tööstusettevõtete hulgas on juba arvestataval määral ka neid ettevõtteid, kes tegelevad tootearendusega ja pakuvad tugevalt spetsialiseeritud tootmisteenusid. See tähendab, et tegemist on komplekssete toodete ja protsessidega, aga ka nišitoodete ning sellest tulenevalt väikeste tootmismahtudega, mille tsüklilisus on paratamatu.“ (Karo jt 2014)

Ettevõtete koha järgi emaaettevõtte üleilmseis väärtusahelas saab Eesti välisomanduses olevate tööstusettevõtete puhul väga suure üldistusena välja tuua kaks

ettevõtete ideaaltüüpi. Esiteks nn A-tüüpi ettevõtted, kes alustasid suurte tuntud kaubamärke tootvate firmade allhankijana ja arenesid edasi spetsialiseeritud tootmisteenus pakkujaks, kuid importisid peaaegu kogu tootmissisendi. Neil ettevõtetel on väga tihedad sidemed emaaettevõttega, kuid neil ei ole kuigi olulisi sidemeid teiste ettevõtete ja haridusasutustega Eestis. Selliste ettevõtete näitena võib varasemast tuua Elocteqi. Kuid emaaettevõttelt saadud peamiselt tootmisülesandega ettevõtteid on teisigi, näiteks vineeritootja UPM Kymmene Otepääl, masinaehitusettevõtte Clyde Bergemann või elektroonikafirma Enics Elvas.

Teiseks on juba ka nn B-tüüpi ettevõtteid. Emaettevõtte on neile andnud ka võimaluse kujundada ise Eestis oma koostöövõrgustik kohalikest ettevõtetest ja liikuda tootmisest ka arendustegevuse poole, kaasates Eestist teadus- ja arendustöötajaid. Selliste ettevõtete rühma jõuline näide on ABB, mis on samuti välisomanduses, kuid tegutseb Eestis oma kaubamärgi all, ettevõttel on Tallinnas üks tema kuuest keskusest maailmas, koostööd tehakse ligi saja ettevõttega Eestis ja tööd antakse 10 000 inimesele. Sellised B-tüüpi ettevõtted suudavad oma virtuaalvõrgustikud Eestisse tuua, muutes need reaalseks siin toimivateks koostöövõrgustikeks ja andes nii tugeva panuse majanduse arengusse.

Viimasel kümnendil on üha enam ka kodumaises omanduses ettevõtteid (C-tüüp), kus on suudetud üles ehitada rahvusvaheline kontsern ning ettevõtted on ise muutunud rahvusvaheliste teenuste osutamise ja tootmisvõrgustike juhtideks. Näiteks võib teenuste valdkonnast esile tõsta Tallinki, Nortali ja Fortumo, tootmisettevõtetest BLRT, TMB ja Harju Elektri.

Kõige põhjalikuma teabe Eesti ettevõtete võrgustumise kohta annab statistikaameti 2011. aasta uuring „Üleilmsed väärtusahelad ja rahvusvaheline hankimine“, mis hõlmas kõiki 514 Eestis tegutsevat ettevõtet, kus oli enam kui 100 töötajat. Selle uuringu tulemustest selgus, et 419 ettevõtet ehk 81,5% vastanutest kuulusid kontserni koosseisu. Seega oli võrgustumine juba 2011. aastal väga ulatuslik, kuigi enamasti oli tegemist riigiseste kontsernide ja Eesti-siseste võrgustikega. Kuid siiski oli 16,1% ettevõtetest tütarettevõtteid välismaal, kus töötas 7766 töötajat, sealhulgas 1351 tööstuses ja ülejäänud teenindussektoris. Need ettevõtted esindavad Eesti majanduses kodumaises omanduses hargmaiseid ettevõtteid, kes on rajanud rahvusvahelised võrgustikud.

Eesti ettevõtted on teinud suuri edusamme reaalse võrgustike loomisel, kuid nende kasutamine uue teadmuse saamiseks ja levitamiseks on siiski veel tagasihoidlik. Edusammudele vaatamata on siiski suurem osa Eesti tööstusest veel kaugel ABB-le omasest arengujoonest. Loomulikult on siin piiranguks ka Eesti ettevõtete väiksus ja ettevõtjate teadmised. Kuigi meie ettevõtete allhankija-kuvand on vähenenud, võtab väärtusahela kõrgematele astmetele liikumine veel aega.

Nii Eesti kui ka Kesk- ja Ida-Euroopa riikide liikumisel 'teadmiste redelil' on olnud kolm etappi. Esiteks, kiire tootlikkuse kasv 1990. aastatel, milleks ei olnud vaja intellektuaalomandi kasutamise kasvu. Teiseks, kiire intellektuaalomandi kasutamise kasv 2000. aastatel. Kolmandaks, mõlema näitaja kasvu pidurdumine 2010. aastatel.

Seega võib väga suure üldistusena väita, et Eesti ettevõtete tootlikkuse kasvu allikad pole olnud niivõrd teadmusbaasi arendamine, vaid pigem investeeringud põhivarasse ja müügivõime suurendamine.

Püüdes lähemalt aru saada ülal kirjeldatud protsesside mõjust innovatsioonivõrgustikele Eestis, torkavad silma kaks suundumust. Esiteks on ettevõtete teadus- ja arendustegevus tugevalt koondunud Harjumaale ja Tartusse, vastavalt 65% ja 20% ettevõtete asjaomastest kulutustest (Mürk ja Kalvet 2014). Teiseks erineb ettevõtete spetsialiseerumine teadus- ja arendustegevuse valdkondades (seal, kus tehakse asjaomaseid investeeringuid) märkimisväärselt avaliku sektori spetsialiseerumisest (Ukrainski jt 2014, Karo jt 2014).

Pidevalt korraldatavad CIS-uuringud (Community Innovation Survey) näitavad, et kuigi tööstusettevõtted on peamised ekspordi- ja ka innovatsioonimootorid Eestis, on piiratud nende võime maailma tehnoloogia ja innovatsiooni eesliini turusignaale analüüsida ja tõlgendada (nt kodumaise tooraine kasutamisel), samuti on piiratud nende ettevõtete kodu- ja välisvõrgustikud – kellega ja kui palju tehakse innovatsioonikoostööd (Kaarna jt 2015).

Tähtis koht on ka tööstusettevõtete välisomanikel: ühest küljest on nende kaudu oluliselt lihtsam pääseda välisturgudele, teisest küljest puuduvad neil väljakujunenud võrgustikud Eestis. Sel juhul on väga olulised vahendusorganisatsioonid, näiteks erialaliidud ja klastrid. Siin on tööstussektoritel märkimisväärsed erinevusi: elektroonika- ja puidutööstusel on tugevad erialaliidud ning klastrid, mis koondavad valdkonna juhtivad ettevõtted, sama aga ei saa öelda masinatööstuse kohta. Ettevõtete koostöö paraneb eelkõige siis, kui tooted muutuvad kompleksemaks.

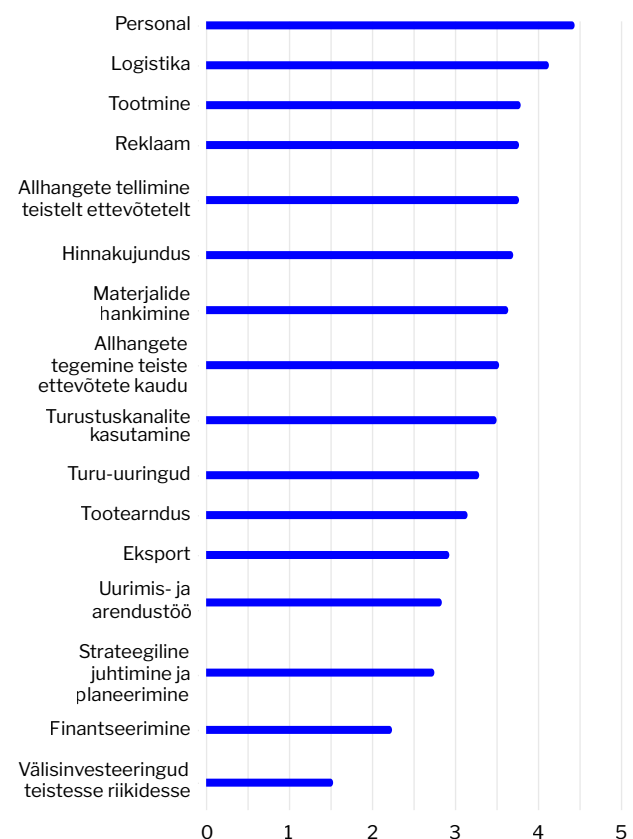
2.3.2. Hargmaised ettevõtted tootmis- ja innovatsioonivõrgustikes

Eesti töötleva tööstuse ettevõtete tootmis- ja innovatsioonivõrgustikud on loomult üha enam hargmaised. Kuigi ajaloolises vaates võib ka väita, et juba enne 1990. aastat oli Eesti tööstus väga tihedalt seotud üleliiduliste tarneahelatega ja ka siis sai rääkida kuulumisest tootmisvõrgustikesse ja ühe – idasuunalise – hargmaise olemasolust. Praegu on ettevõtete sidemed

maailmamajandusega palju mitmekülgsemad. Põhijamaadest, Saksamaalt, Hollandist, kuid ka paljudest teistest riikidest pärit välisinvestorite kaudu osalevad meie ettevõtted üleilmsetes väärtusahelates. See hargmaise kanal on Eestis väga oluline, sest kogu Eesti töötlevas tööstuses hõivatutest kolmandik töötas 2014. aastal välisomanduses ettevõtetes, käibest andsid need enam kui poole, ekspordist kaks kolmandikku jne.

Hargmaiste ettevõtete panus Eesti majanduse arengusse oleneb paljuski sellest, millistes võrgustikes tegutsevad nende tütarettevõtted ja milline on nende otsustusvabadus erinevates tegevusvaldkondades. Tartu ülikooli majandusteaduskonna uurimisrühma välisinvestorite uuringud näitavad, et suurim otsustusvabadus on Eestis paiknevatel hargmaiste ettevõtete allüksustel personalitöös ja logistikas (vt joonis 2.3.2), millele järgneb tootmine ja reklaam kohalikul turul. Välisomanike kõige enam kontrollitav valdkond on investeerimis- ja finantseerimisotsused, kuid ka siinsete ettevõtete ekspordipiirkonnad ning kavandatavad välisinvesteeringud.

Joonis 2.3.2. Keskmised hinnangud otsustusprotsessi jagunemise kohta välisinvestori ja Eesti allüksuse vahel, 1 – otsustab täielikult välisomanik, 5 – otsustab täielikult Eesti allüksus

Allikas: Roolah, Vissak, Varblane (2010) lk 114.

Hinnakujundus, turustuskanalite valik ja turundusmeetmestik on enamasti samuti välisomaniku tugeva kontrolli all. Tootmisettevõtete seas on neid, kes turundus- ja müügitööd ei tee, vaid täidavad tootmisülesannet

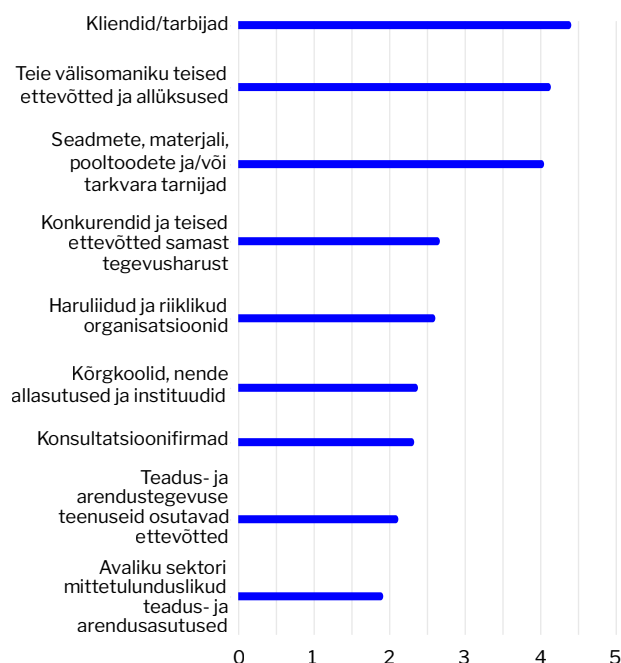
kontserni suuremas tarneahelas (nt Saint Gobain Glass Estonia SE või UPM Kymmene). Tootmise, logistika, personali ja hanketegevuse otsused langetavad valdavalt Eesti allüksused. Materjalide tarnimisel osaletakse kontserni üleilmsetes hangetes, mis võimaldavad suuremate ostukoguste tõttu soodsamaid sisendhindu. Niisugusel juhul piirdub kohapealse ettevõtte juhtide otsustusala tootmise tõhusa ja areneva korraldamisega.

Uurimis- ja arendustegevuse ning tootearenduse autonoomia oleneb samuti siinse üksuse tegevusprofiilist. Kohalikule turule tooteid või teenuseid pakudes osalevad siinsed töötajad intensiivselt arendusprotsessides või pakuvad isegi ideid kogu rahvusvahelise kontserni tegevuse edendamiseks (Fortum). Kuid on ka tegevusvaldkondi, kus arendustegevus piirdub välisomanikult saadud tootenäidise kvaliteetses juurutamises tootmisel. Iseseisvust aga ei tohiks käsitleda muutumatu nähtusena. Kohaliku ettevõtte otsustusautonoomia oleneb ka siinse juhtkonna võimekusest ja arenguvõimelisusest, mis kohaliku kompetentsuse kasvu puhul võib autonoomiat mingis ulatuses suurendada. Eestis asuva ettevõtte iseseisvus ja juhtimisõiguse suurendamine võib olla otsustav eelsamm ettevõtte turupositsiooni laiendamisel. Iseseisvuse jätkuv või suurem piiramine aga võib muuta tõenäolisemaks tegevuse lõpetamise Eestis ja mujale kolimise.

Võrgustikusuhete seisukohalt on paljudele välisomanandiga ettevõtete juhtidele tähtis kliendi vajadustega arvestamine, koostöö omaniku teiste ettevõtetega nii Eestis kui ka välismaal ja hankepartneritega (vt joonis 2.3.3). Hargmaiste ettevõtete kontsernisiseses võrgustikes on intensiivne teabevahetus, ühiskoolitused ja kogemuste edastamine väga tavaline ja korrapärane (Lasertool, Clyde Bergemann). Siiski on väiksemateski välisomananduses ettevõtetes küllaltki levinud riikidevaheline teadmusevahetus ja õppevisiidid (UPM Kymmene, Scan Holz). Isegi kui ametlikke ja reeglitega kontrollitud koostööviise pole organisatsioonis kehtestatud, on omandisuhetega kaasnevad õpi- ja arenguvõimalused enamasti siiski olulised ja juhid hindavad neid sellisena.

Üldiselt on välisomananduses ettevõtete juhid erialaliitude rolli ja panuse kohta saadud kogemuste põhjal pigem skeptilised ja leiavad, et kasu neist on tagasihoidlik. Võrgustikusuhted konsultatsioonifirmade, teadusasutuste, ülikoolide ja muude kõrgkoolide ning haridusasutustega ei ole välisomananduses ettevõtete jaoks väga olulised. Samale tulemusele jõuti ka 14 Euroopa riigi võrdlevas uuringus, kus leiti ettevõtete välisomananduse ja kohalike ülikoolide koostöö negatiivne seos (Rõigas jt 2016). Eestis tegutsevad välisinvestorid töid peamiste probleemidena välja akadeemilise hariduse teoreetilisust ja raskesti seostatavust ettevõtete praktiliste arenguvajadustega. Siiski toodi välja ka positiivseid näiteid tõhusast koostööst Tallinna tehnikaülikooliga või Tartu ülikooli kui juhtimisteadmuse allikaga. Ettevõtted näevad võimalusi kogemuste vahetamises ülikoolidega, olgu

Joonis 2.3.3. Keskmised hinnangud koostööpartnerite tähtsusele välisomanandiga ettevõttes, 1 – täiesti ebaoluline, 5 – väga oluline

Allikas: Roolah, Vissak, Varblane (2010) lk 116.

need näiteks ettevõtjate külalisloengud või teadlaste panus ettevõtte arendusse, kuid palju oleneb üksikisikute initsiatiivist või selle puudumisest.

Välisfirmade seotusest Eesti ja välismaiste tootmisvõrgustikega annab teatud üldistava ettekujutuse Eesti allhankijate kasutamise osatähtsus, mis ulatus 54%-ni (Varblane *et al.* 2011). Kaks kolmandikku vastanutest leidis, et Eestist pärit allhankijate kasutamise maht jääb tulevikus samaks, viiendik kavatses siiski kohalike allhankijate kasutamist suurendada. Seega võib öelda, et küllalt suur kasvuruum on välisosaluses ettevõtete senisest mitmekülgsemaks sidumiseks kohaliku majandusega. See peaks sisaldama senisest hoopis tihedamat seost valitsuse ja välisinvestoritega, näiteks peaministri välisinvestorite ümarlaua loomisena, Eesti ülikoolide ja välisinvestorite kohtumiste sarjana jne. Juba sellised lihtsad, kuid pidevalt toimivad võrgustikud võimaldaksid hargmaisust enam ära kasutada meie majanduse arendamisel.

Kokkuvõte

Tänapäeva maailmamajanduse oluline arengusuund on riikide majanduste vastastikuse sõltuvuse kiire kasv. See realiseerub rahvusvaheliste tarneahelate kaudu, mis olemuslikult on hiiglaslikud hargmaised võrgustikud, kus tootjad eri riikides valmistavad üksikuid komponente, mis seejärel ühendatakse lõpptooteks, millele lisatakse

teenused (ingl *global supply chain*). Teisest küljest on need võrgustikud ka globaalsed väärtusahelad (ingl *global value chain*), kus osalejad saavad endale osa kogu ahela loodud uuest väärtusest. Seega on Eesti seisukohalt oluline, et meie ettevõtetus oleks ühendatud võimalikult paljude tarneahelatega. Mida suurem on meie osa selles ahelas loodud uuest väärtusest, seda kõrgemaid töötasusid oleks võimalik maksta ja seda suurem oleks kasum, mida saaks investeerida ettevõtete arendamisse.

Viimastel kümnenditel on pidevalt suurenenud Eesti ettevõtluse ühendamine rahvusvaheliste reaalsete ja virtuaalvõrgustikega. Seega meie majanduse hargmaistus on suurenenud ja mitmekesisustunud. Klassikalise hargmaistuse valitsemise ajastul 1990. keskel tegutsesid Eestis välisinvestoritele kuuluvad tütarettvõtted, kuid alates 1990. aastate lõpust on kujunenud uued hargmaistuse tüübid. Eestis tegutseb arvestatav hulk ettevõtteid, mille juhid on ise ehitanud üles rahvusvahelise võrgustiku ja muutunud sellega hargmaisteks ettevõteteks. Viimasel kümnendil on eriti infotehnoloogia valdkonnas asutatud hulgaliselt sünnilt rahvusvahelisi (ingl *born global*) ettevõtteid, mis on rajatud kohe ainult välisturgudel tegutsemiseks.

Eesti ettevõtted on teinud suuri edusamme reaalsete võrgustike loomisel, kuid nende kasutamine uue teadmuse saamiseks ja levitamiseks on siiski veel tagasihoidlik. Edusammudele vaatamata on suurem osa Eesti tööstusest siiski veel kaugel ABB Eesti allüksusele omasest arenguhoonest, mille emaettevõtte on neile andnud võimaluse kujundada ise Eestis oma koostöövõrgustik kohalikest ettevõtetest ja liikuda tootmisest ka arendustegevuse poole, kaasates Eestist teadus- ja arendustöötajaid.

Hargmaiste ettevõtete panus Eesti majanduse arengusse oleneb paljuski sellest, millistes võrgustikes tegutsevad nende tütarettvõtted ja milline on nende otsustusvabadus erinevates tegevusvaldkondades. Mida enam asutatakse neid hargmaiseid ettevõtteid, mis otsivad ja leiavad endale partnereid uurimis- ja arendustegevuse ning tootearenduse valdkonnas, seda paremini liigub nende võrgustike kaudu teadmus innovatsioonist Eestisse ja ka vastupidi, meilt välismaale. Välisinvestorite uuringud näitavad, et kohalikule turule tootes või teenuseid osutades osalevad siinsed töötajad intensiivselt arendusprotsessis või pakuvad isegi ideid kogu rahvusvahelise kontserni tegevuse edendamiseks (AS Fortum Tartu). Siiski on rohkem tegevusvaldkondi, kus arendustegevus piirdub välisomanikult saadud tootenäidise kvaliteetse juurutamisega tootmisse.

Tulevikku silmas pidades on tähtis, et hargmaiste ettevõtete allüksuste otsustamisprotsessi iseseisvust ei tohiks käsitleda muutumatu nähtusena. Kohaliku ettevõtte otsustusõigus oleneb ka siinse juhtkonna võimekusest ja arenguvõimelisusest, mis kohaliku kompetentsuse suurenemise korral võib iseseisvust suurendada. Mida suurem on hargmaise ettevõtte Eestis asuva all-

üksuse iseseisvus ka väljapool tootmist, seda enam võib käivituda teadusarendus ja innovatsioonikoostöö Eesti teiste ettevõtete ja teadusasutustega.

Küllalt suur kasvuruum on välisosalusel ettevõtete senisest mitmekülgsemaks sidumiseks kohaliku majandusega. See peaks tähendama valitsuse ja välisinvestorite senisest tihedamat seost, näiteks peaministri välisinvestorite ümarlaua loomisena, Eesti ülikoolide ja välisinvestorite kohtumiste sarjana jne. Juba sellised lihtsad, kuid pidevalt toimivad võrgustikud võimaldaksid hargmaistust enam ära kasutada meie majanduse arendamisel.

Tänu sõnad

Oleme tänulikud Tea Danilovile, Tarmo Kalvetile, Olga Mihkeevale ja Imre Mürgile nende abi eest artikli koostamisel. Samuti täname fookusgrupi intervjuudes osalenud Märt Helmjat, Juhan Kaalepit, Toomas Kästikut, Julius Stokast ja Ruth Vahtrast EAS-i välisinvesteerin-gute valdkonnast.

Viidatud allikad

- Asheim, B. ja M. S. Gertler (2005). "The geography of innovation: regional innovation systems", R. R. Nelson, D. C. Mowery, J. Fagerberg (toim.), *The Oxford Handbook of Innovation*, Oxford: Oxford University Press, 291–317.
- EAS fookusgrupp (2016). Fookusgrupi intervjuus osalesid Märt Helmja, Juhan Kaalep, Toomas Kästik, Julius Stokas ja Ruth Vahtras. 23.09.2016.
- Gereffi, G. (2014). „Global value chains in a post-Washington Consensus world“. *Review of International Political Economy*, 21 (1), 9–37.
- Holm, J. R., Lorenz, E., Lundvall, B.-Å. ja Valeyre, A. (2010). „Organizational learning and system of labor market regulation in Europe“, *Industrial and Corporate Change*, doi:10.1093/icc/dtq004, 1–33.
- Holm, J. R. ja Lorenz, E. (2014). „Has 'Discretionary Learning' Declined during the Lisbon Agenda? A cross-sectional and longitudinal study of work organisation in European nations“, Kättesaadav <http://ssrn.com/abstract=2487849>.
- Kaarna, K., Ojamäe, K., Lember, K., Welch, E., ja Fisher, B. (2015). Eesti ettevõtete uuendusmeelsus ja innovatsiooni toetamise võimalused. Eesti Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium. Kättesaadav https://www.mkm.ee/sites/default/files/inno_24.pdf.
- Karo, E., Kanep, H., Urkainski, K., Kattel, R., Lember, V. ja Varblane, U. (2014). „Nutikas spetsialiseerumine: kas Eesti teadus-, arendus- ja innovatsioonipoliitika kuldvõtmeke aastail 2014–2020“, Riigikogu Toimetised, 29. Kättesaadav <http://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-29/nutikas-spetsialiseerumine-kas-eesti-teadus-arendus-ja-innovatsioonipoliitika-kuldvotmeke-aastail-2014-2020/>.
- Lundvall, B.-A. (2013). "Innovation Studies: A personal interpretation of 'the state of the art'", Fagerberg, J., Martin, B. R., Andersen, E. S. (toim.), *Innovation Studies. Evolution and Future Challenges*, Aldershot: Elgar, 21–70.
- Masso, J., Roolah, T., Varblane, U. (2012). Links between foreign direct investment and innovation activities in Estonia. In: *Innovation Systems in Small Catching-Up Economies: New Perspectives on Practice and Policy* (eds. Carayannis, E. G., Roolah, T., Varblane, U.) Springer-Verlag, New York, pp. 235–256.

2.3. Eesti ettevõtete tootmis- ja innovatsioonivõrgustikud

Mckinsey (2016). *Digital globalization: The new era of globaal flows*. Kättesaadav: <http://www.mckinsey.com/business-functions/digital-mckinsey/our-insights/digital-globalization-the-new-era-of-global-flows>.

Mürk, I. ja Kalvet, T. (2014). Teaduspõhiste ettevõtete roll Eesti T&A- ja innovatsioonisüsteemis. Teadus- ja innovatsiooni- poliitika seireprogramm. Kättesaadav <http://www.tips.ut.ee/index.php?module=32&op=1&id=3686>.

Parker, G. G., van Alstyne, M. W., Choudary, S. P. (2016). *Platform Revolution. How networked markets are transforming the economy – and how to make them work for you*. New York & London: Norton & Company.

Roolaht, T., Vissak, T., Varblane, U. (2010) Eestis tegutsevate välisosalusega ettevõtete juhtide küsitluse käigus saadud tulemused ja järeldused. Otseised välisinvesteeringud Eesti majanduses. Varblane, U. (toim.), Tartu Ülikooli Kirjastus, 87–142.

Rõigas, K., Mohnen, P., Varblane, U. (2017, in press). Which firms use universities as cooperation partners? – A comparative view in Europe. *International Journal of Technology Management*. Kättesaadav <http://www.inderscience.com/info/ingeneral/forthcoming.php?jcode=ijtm>.

Ukrainski, K., Kanep, H., Masso, J. (2014). Eesti teaduse rahastamise rahvusvaheline võrdlevanalüüs. Teadus- ja innovatsiooni- poliitika seireprogramm. Kättesaadav <http://www.tips.ut.ee/index.php?module=32&op=1&id=3561>.

2.4. Välismaal töötanud noored ja nende edukus tööturul

Maryna Tverdostup, Jaan Masso

Sissejuhatus

Euroopa Liidu idasuunaline laienemine 2004. aastal eemaldas tõkked tööjõu vabalt liikumiselt Euroopa Liidu uute ja vanade liikmesriikide vahelt. Siiski, lahkumise otsust tehes ei ole väljaränne alati jäädava või alalisena planeeritud. Paljude Eesti elanike jaoks on olnud tööjõu vaba liikumine võimalus töötada mõnda aega välismaal suurema sissetulekuga töökohal koos välja-vaatega naasta hiljem kodumaale. Seda tüüpi ränne hõlmab ühekordset lühiajalist töörännet, pendelrännet ja hooajalist tööd, millele üldiselt viidatakse kui ajutisele väljarändele.

Paljud viimastel aastatel avaldatud uurimused on olnud pühendatud välismaalt tagasi pöördunud või tagasi rännanud inimeste (ingl *return migrants*) teemale. Enamik uurimustest on keskendunud mõnele konkreetsele riigile, pöörates tähelepanu sellele, milline on välismaal omandatud töökogemuse seos pärast naasmist päritolumaal tööturul hakkamasaamisega, nt teenitava palgaga või töö leidmise võimalusega (Dustman 2007, White 2014). Tähelepanuväärne on, et välismaalt tagasi pöördumise määr on Eesti puhul Euroopa suuremaid (Zaiceva and Zimmermann 2014). Ükskõik, kas räägime välismaale alaliselt või ajutiselt siirdunutest, moodustavad mõlemas rühmas märkimisväärselt suure osa noored (Kahanec and Zimmermann 2010). Varasemates käsitlustes on tagasirännanuid tavaliselt käsitletud ühe

rühmana, mistõttu on ka vähem teada just kitsamalt tagasi rännanud noorte kohta. See on niisiis senistes teadmistes oluline uurimislünk, üks oluline erand on Iara (2010) uurimus. Selle peatüki eesmärk on kõnealust lünka meie migratsiooniprotsessist arusaamises mõnevõrra täita.

Varasemad uurimused on näidanud, et avatud piirid suurendavad tööjõu mobiilsust avardades sel viisil nii ettevõtete töötajate otsimise kui ka töötajate töö leidmise võimalusi. Samuti on majandusele selline tööjõu mobiilsus hea, sest suureneb tööturu paindlikkus. Loomulik on, et vanema põlvkonnaga võrreldes on just noored rändealtimad, sest nad on rohkem valmis riskima. Noored on tõenäolisemalt nõus välismaale tööle asuma, sest sageli pole neil kinnisvara, lapsi, stabiilset töökohta ega muid takistavaid tegureid, mis neid kodumaaga tugevalt seoks. Peatüki esimene uurimisküsimus ongi, kas Eesti noored on enam valmis ajutiselt Eestist lahkuma, kasutama avatud piiridega loodud võimalusi Euroopa Liidu ühisel tööturul ja otsima paremaid töötamisvõimalusi välismaal.

Teine suund kirjanduses rõhutab, et kõik inimesed ei ole ühtmoodi valmis välismaale tööle asuma. Näiteks rõhutatakse kõrgharidusega inimeste piiriülest suuremat liikuvust nende oskuste ja teadmiste lihtsama piiriülese ülekantavuse tõttu. See tähendab nende värtustamist sihtriigi tööturul võrreldes päritoluriigiga ja seda, kui lihtne on asuda tööle oma oskustega sobivale ametikohale sihtriigis. See viib teise uurimisküsimuseni,

Vanadel Euroopa Liidu liikmesriikidel oli võimalik rakendada uute liikmesriikide tööjõu vabale liikumisele kuni seitsme aasta jooksul üleminekuperioodi, mille jooksul uute liikmesriikide töötajate tööranne oli piiratud. Algul avasid tööturu uute liimesriikide kodanikele ainult kolm riiki: Ühendkuningriik, Iirimaa, Rootsi, kellele aastatel 2006–2007 järgnesid Soome, Kreeka, Itaalia, Holland, Portugal ja Hispaania (Münz 2008).

Ajutine välja- ja tagasiränne on töös käsitletud sünonüümidenä. Selguse huvides kasutatakse siiski läbivalt pigem mõistet „tagasiränne“.

Tööturu paindlikkust defineeritakse erinevalt, kuid kõige üldisemalt näitab see tööturu võimet kohendada majanduse muutustega ja ka seda, kui lihtne on ettevõtetal töötajaid juurde palgata või nendega töölepinguid lõpetada, vajaduse korral palku alandada, kui lihtne on kasutada paindlikku tööaega, kui mobiilsed on töötajad geograafilises mõttes jms. Paindlikul tööturul näiteks pole takistusi vabade töökohtade täitmiseks sobivate oskustega töötajatega, siit on ka näha tööjõu geograafilise mobiilsuse ja tööturu paindlikkuse otsene seos.

kuidas erinevad sotsiaalmajanduslike tunnuste poolest kodumaalt ajutiselt lahkunud noored nende siia jäänud eakaaslastest.

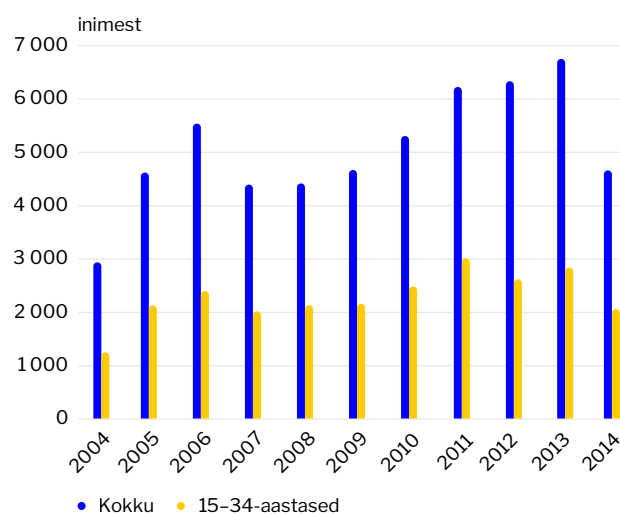
Noorte ajutise välismaal töötamisega kaasnev mõju nende hilisemale edukusele tööturul on väga oluline noorte mitmesuguste tööturuprobleemide käsitlemisel, näiteks noorte suhteliselt suur tööpuudus, tööturu seisundite vahel liikumine (nt õppimisest tööle asumine), 2008. aasta majanduskriisi tagajärjed jne. Senine uurimistöö on näidanud, et välismaal töötamise mõju pärast tagasipöördumist teenitavale palgale ja töö saamise väljavaadetele ei pruugi olla ühemõtteliselt positiivne. Niisiis, kolmas uurimisküsimus käsitleb seda, kas tagasipöördunud noored saavad välismaal omandatud töökogemuse tõttu kõrgemat palka võrreldes erinevate tunnuste lõikes sarnaste noortega, kes pole välismaal ajutiselt töötanud.

2.4.1. Väljaränne, noorte osatähtsus rändes ja rände sihtriigid

Jooniselt 2.4.1 on näha, et Euroopa Liiduga ühinemisele järgnenud aastatel suurenes Eesti aktiivse tööjõu väljaränne märkimisväärselt. Väljarännanute hulgas moodustasid olulise osa 15–35-aastased noored, vastavalt 42% ja 39% kõigist väljarännanud isikutest 2004. ja

2012. aastal. Tõenäoliselt kõige sagedamini määratletakse noortena 18–24-aastaseid isikuid (seda kasutavad näiteks ka Rahvusvaheline Tööorganisatsioon, OECD, Euroopa Liidu statistikaamet Eurostat), kuid käesolevas töös on vaadeldud suuremat vanuserühma, 15–35-aastaseid isikuid. See tagab näiteks analüüsiks sobivama suuruselga valimi tagasirännanud noortest. Eelkõige nende töötamist analüüsides tuleb silmas pidada, et selles rühmas võib tööpuudus olla kuni kolm korda suurem kui elanikkonnas üldiselt (Radu and Martin 2012). Kõnealust noorte vanuserühma määratlust on kasutatud ka varasemates töödes, kus on analüüsitud noorte tööturukäitumist ja tööturu edukust (Kew *et al.* 2013).

Joonis 2.4.1. Väljarändajate arv aastatel 2000 kuni 2014 eraldi 15–34-aastaste ja kogu rahvastiku lõikes

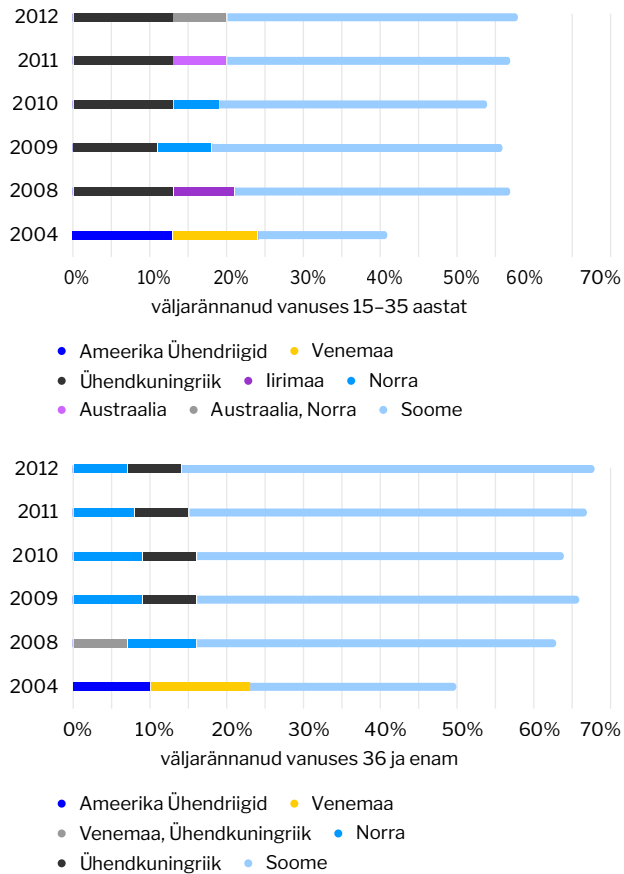
Allikas: statistikaamet.

Eesti puhul on ajutine väljaränne laialt levinud nähtus, olles üks suuremaid Euroopas ja jäädes alla ainult Slovakkiale ning Leedule (Eurobarometer 2010 andmetel). Uuringud on näidanud, et teiste Euroopa riikidega võrreldes on just Eestist väljarännanutel suurem kalduvus kodumaale tagasi pöörduda (Zaiceva & Zimmermann 2014). Tagasipöördumise põhjused võivad olla mitmesugused, sealhulgas väljarännanud inimese isikuomadused ja oskused (nt kohanemisvõime), võimalused Eesti tööturul, pere olukord, Eesti-sidemete tugevus ja iseloom jne. Kuid tagasiränne võib ka olla osa esialgsest väljarändeplaanist või oleneda välismaal kogutud säästudest.

Kõige olulisem Eestist välja rännanud inimeste sihtriik on aastaid olnud Soome (vt joonis 2.4.2). Märkimisväärne on, et kõigi Eestist välja rännanud noorte hulgas suurenes aastatel 2004 kuni 2012 Soomes töötanute osa 17%-lt 38%-le. Veelgi ligi tõmbavam on Soome rände sihtriigina 36-aastaste ja vanemate väljarännanute hulgas, kellest ligikaudu pool töötas 2012. aastal Soomes. Soomes töötamine on mitmel põhjusel populaarne, sealhulgas kindlasti geograafiline lähedus, kahe riigi tuge-

vad keele-, ajaloo- ja kultuurisidemed, aga ka asjaolu, et Soomes on juba ees suur ja kasvav eestlaste kogukond (vt alapeatükki 3.2).

Joonis 2.4.2. Eestist välja rännanud inimeste peamised sihtriigid aastatel 2004 kuni 2012, 15–35-aastaste ja üle 36-aastaste vanuserühma lõikes

Allikas: CV Keskuse andmed.

Märkus. Protsendid iseloomustavad kõnealusel riigis töötajate arvu suhet välismaal töötajate koguarvuga. Arvestatud on kõiki välismaal töötanud inimesi, nii neid, kes on välismaal töötanud ja siis Eestisse naasnud, kui ka alaliselt välismaal viibivaid isikuid.

Olles mobiilsemad ja samal ajal silmitsi raskustega töö leidmisel kodumaal, peaks välismaale tööle asumisega seotud majanduslikud, emotsionaalsed ja psühholoogilised kulud olema noorte jaoks väiksemad. Ajutise rändega seotud kulu, s.t kodumaalt lahkumise tõttu saamata jääv palgatulu, on noorte puhul keskmiselt väiksem näiteks nende suurema tööpuuduse tõttu Eestis. Samuti on noortel vanemate inimestega võrreldes tõenäoliselt väiksemad välismaal töötamisega seotud psühholoogilised probleemid. Enamgi veel, paljudele noortele peaks olema ajutine väljaränne koos kavandatava hilisema naasmisega (nt seoses sooviga, et lapsed saaksid kasvada emakeelses keskkonnas) loomulik valik.

Kas see ka nii on, seda on selgitatud aastate 2007–2013 Eesti tööjõu-uuringu paneeländmete alusel. Tagasipöördunu on andmestikus inimene, kes elas ja töötas küsitluse ajal Eestis, kuid töötas viimase kahe

aasta jooksul (viimane on periood, mille kohta on inimese tööturuajalugu kättesaadav) vähemalt ühe kvartali välismaal. Tulemused näitavad tõepoolest, et tagasi rännanud inimeste keskmine vanus on madalam kui neil, kes ei ole välismaal töötanud, vastavalt 41 ja 45 aastat, kuid tagasirännanud on vanemad kui need inimesed, kes küsitluse ajal elasid Eestis, aga töötasid välismaal (39 aastat).

2.4.2. Noori tagasirändajaid iseloomustavad tunnused ja nende palk

Selgitamaks, kes on tagasi tulevad noored inimesed, on kasutatud kaht andmeallikat: 2007.–2013. aasta Eesti tööjõu-uuringu paneeländmeid ja 2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse (rahvaloendus) andmeid koos maksu- ja tolliameti andmetega inimeste sotsiaalmaksu kohta aastatel 2006–2011. Rahvaloenduse andmestikus pole inimeste teenitava palga teavet, seega ühendati sotsiaalmaksu laekumise andmed inimeste ja töökohtade lõikes, mille põhjal arvutati välja inimese teenitava brutopalga summa. Sotsiaalmaksu laekumise andmetes oli siiski väga vähe taustainfot inimeste kohta, ainult inimese sugu ja vanus. Tagasirändajate määratlus on rahvaloenduse andmestikus avaram kui tööjõu-uuringus ja hõlmab kõiki noori, kes olid viibinud viimase viie aasta jooksul välismaal nii töö tõttu kui ka muudel põhjustel. Võib öelda, et tööjõu-uuringu põhjal nähakse naasnud tööandajate olukorda Eesti tööturul kitsamalt, rahvaloenduse puhul aga kõikide tagasirändajate olukorda tööturul. Vanuses 15–34 on palju selliseid inimesi, kelle ränne ei olnud seotud tööga (õppimine, pereränne), seega on need kaks rühma ehk tööandajad ja kõik rändajad üsna erinevad ning seda tuleb tulemuste tõlgendamisel meeles pidada.

Tabelis 2.4.1 on iseloomustatud mõlemat väljarändajate rühma. Tööjõu-uuringu andmete kohaselt on 72% tagasirännanud noortest mehed, kuid rahvaloenduse andmetel ainult 46%. Sarnaselt on tööjõu-uuringu andmetel 39% noortest tagasirändajatest abielus, kuid rahvaloenduse andmetel ainult 29%. Need tulemused ei ole üllatavad, sest tööjõu-uuring hõlmab ainult töö tõttu välismaale rännanud inimesi (tööandajad). Töö pärast rändavad sagedamini mehed. Tagasipöördunud inimesed, kelle välismaal viibimise põhjus oli töötamine, on sagedamini ka kooselus, võrreldes nendega, kes viibisid välismaal muudel põhjustel.

Samamoodi erineb kahes andmestikus ka tagasipöördunute haridus. Rahvaloenduse andmetel on kõikide naasnud noorte seas suur kõrgharidusega inimeste osa (44%), kuid tööjõu-uuringu andmetel on välismaal töötanud ja naasnud noorte seas kõrgharidus vähestel

2.4. Välismaal töötanud noored ja nende edukus tööturul

Tabel 2.4.1. Tagasipöördunud ja välismaal mitte töötanud inimese portree

Indiviide iseloomustavad muutujad	Eesti tööjõuuring, 2007–2013			Rahvaloendus, 2011	
	Tagasirändajad ¹ (tööränne)	Pole välismaal töötanud	Parajasti välismaal töötavad ²	Tagasirändajad (koguränne)	Pole välismaal elanud
Sotsiaaldemograafilised tunnused					
Sugu (meeste osatähtsus)	72,0%	51,0%	87,0%	46,0%	51,0%
Rahvus (eestlaste osatähtsus)	80,0%	78,2%	79,0%	59,0%	75,0%
Kodakondsus (Eesti kodakondsuse osatähtsus)	92,0%	91,5%	94,0%	64,0%	91,0%
Perekonnaseis (kooselus inimeste osatähtsus)	39,0%	30,8%	49,0%	29,0%	17,0%
Haridus					
Kõrgem	14,0%	14,0%	10,0%	44,0%	21,0%
Kesk	54,0%	45,0%	56,0%	43,0%	46,0%
Põhi	32,0%	41,0%	34,0%	13,0%	33,0%
Tööturuseisund					
Keskmine palk	638 €	574 €	1252 €	929 €	782 €
Hõivatud	52,0%	49,0%	100,0%	60,0%	54,0%
Töötud	26,0%	9,0%	-	10,0%	9,0%
Mitteaktiivsed	22,0%	42,0%	-	30,0%	37,0%
Ametiala					
Valgekraed ³	34,0%	41,0%	10,0%	52,0%	37,0%
Sinikraed ⁴	66,0%	59,0%	90,0%	48,0%	63,0%
Iseendale tööandjad	3,0%	3,0%	2,0%	5,0%	3,0%
Vaatluste arv	582	29 770	794	9 398	324 256

1. Tagasipöördunute korral on mõõdetud tagasipöördumist esimeses kvartalis.

2. Parasjagu välismaal väljarännanud on defineeritud kui indiviidid, kes küsitluse ajal töötavad välismaal, kuid elavad Eestis, neid on võimalik eristada ainult Eesti tööjõu-uuringu andmetes. Neile, kellel pole välismaal töötamise kogemust, on viidatud kui jääjatele või välismaal mittetöötanutele.

3. Valgekraede rühma kuuluvad juhid, tippspetsialistid, tehnikud ja keskastme spetsialistid, ametnikud, teenindus- ja müügitegijad.

4. Sinikraede rühma kuuluvad põllumajanduse, metsanduse, jahinduse ja kalanduse oskustöötajad, muud oskustöötajad ja käsitöölised, seadme- ja masinaoperaatorid ja koostajad, lihttöölised.

(14%). Taas tuleneb see erinevus tagasipöördunud noorte laiemast määratlusest rahvaloenduse andmetikus, eelkõige välismaal õppinute kaasatusest tagasirännanute seas. Nimelt on varasemad uuringud näidanud, et muudel kui tööga seotud põhjustel Eestist

välja rännanud inimestest on enamik olnud üliõpilased ja seega on ka nende haridus Eestisse naastes kõrgem võrreldes tööandajatega.

Ometi näitavad mõlemad andmestikud, et ootuspäraselt on tagasirännanud noored oluliselt erinevad nii Eestis kogu aeg elanud kui ka siin elavatest, aga välismaal (näiteks Soomes) töötavatest inimestest. Välismaal mittetöötanute võrreldes on tagasipöördunud noorte rühmas suhteliselt enam abielus olevaid isikuid (vastavalt 39% ja 31% Eesti tööjõu-uuringu andmetel ning 29% ja 17% 2011. aasta rahva- ja eluruumide loenduse andmetel). Mõlema andmestiku järgi teenivad välismaalt tagasi pöördunud noored kõrgemat palka võrreldes noortega, kes ei ole välismaal töötanud: Eesti tööjõu-uuringu andmetel olid vastavad keskmised palgad 638 ja 574 eurot, kuid rahva ja eluruumide loenduse ja maksuameti andmete alusel vastavalt 929 ja 782 eurot.

Töö tõttu Eestist lahkunud noored teevad pärast naasmist lihtsamaid töid (nt 66% neist töötab n-ö sinikraede ametikohtadel) võrreldes kõigi Eesti töötajatega (kellest 59% töötab sinikraede ametikohtadel). Seevastu rahvaloenduse andmetes on täheldatav vastupidine suundumus: 4,8% kõikidest tagasipöördunud noortest töötab sinikraede ametikohtadel. Selline erinevus tuleneb asjaolust, et kõikide tagasirännanute seas on kõrgharidusega inimesi oluliselt rohkem kui tööandajate hulgas. Põhjus, miks välismaal töötab üsna palju Eestist pärit inimesi n-ö sinikraede ametikohtadel, on ühelt poolt see, et sinikraed kalduvad enam välja rändama, kuid ka see, et Eestis valgekraede ametikohtadel töötavad inimesed kalduvad ka välismaal töötama sageli sinikraede ametikohtadel.

Eelnevad uuringud on näidanud, et ajutine välismaal töötamine ei pruugi tingimata aidata parema töö ja kõrgema palga saamisel. Ühelt poolt peaks küll parenenud teadmised ja oskused ja saadud uued kogemused olema töötajale kasulikud. Teiselt poolt aga ei hinda sugugi kõik tööandjad välismaal töötamise kogemust positiivselt. Vastupidi, mõnele neist võib see tähendada, et inimese rändeplaan ebaõnnestus ja tal ei olnud muud võimalust kui välismaalt naasta. Varasemates Eestis korraldatud uuringutes on tööandjad osutanud ohukohtadena, et välismaalt tagasi pöördunud inimestel võivad olla kõrgemad palgaootused ja suurem on tõenäosus, et nad võivad uuesti välismaale tööle minna. Seda teemat on selgitatud tööjõu-uuringu andmetele tuginedes palgavõidu ja palgakaristuse kaudu.

Palgavõit on see, kui välismaal töötamine aitab tehtud töö eest saadavat tasu pärast tagasipöördumist suurendada. Analüüsitud on Eesti tööjõu-uuringu 2007–2013 andmeid, kasutades tagasirändega seotud palgavõitu, see tähendab, kui palju erinevad tagasi rännanud ja välismaal mitte viibinud inimeste keskmised kuupalgad. Seejuures kontrolliti inimeste tausta iseloomustavaid erinevaid näitajaid (vanus, haridus, perekonnaseis), samuti töökohta iseloomustavaid tegureid (nt majandus-

haru, ettevõtte suurus, omandivorm). Tulemused näitasid, et kuigi tagasi pöördunud inimesed teenivad keskmiselt enam kui välismaal mitte töötanud inimesed kõikides vanuserühmades, siis noorte, 15–35-aastaste seas on palgavõit 14% ja vanemas vanuserühmas ainult 4%. Niisiis, välismaal töötamisest võidavad Eestisse naastes eelkõige noored.

Kokkuvõte

Eesmärk oli heita valgust noorte välismaal töötamisele. Varasemad tulemused (Tverdostup and Masso 2016) on näidanud, et võrreldes täiskasvanutega viibivad noored ajutiselt välismaal tõenäolisemalt. See kehtib nii siis, kui vaadeldakse ajutist välismaal viibimist kitsamalt töötamise tõttu kui ka laiemas mõttes, hõlmates ka põhjuseid, mis ei ole töötamisega seotud (nt hariduse omandamine välismaal). Peatükis on välja toodud tagasipöördunud noorte iseloomulikud tunnused ja nende palgavõit tagasipöördumise järel võrreldes eakaaslastega, kes ei ole välismaal töötanud.

Uurimistulemused kinnitavad, et vanemate inimestega võrreldes asuvad noored välismaale elama sagedamini nii töö tõttu kui ka muudel põhjustel. Teine uurimisküsimus oli, milline on tüüpiline tagasipöördunud noor. Märkimisväärne on, et töörandajate hariduslikule taustale ja välismaal saadud kogemusele ning omandatud oskustele vaatamata töötavad nad madalamatel ametikohtadel kui nende eakaaslased, kes ei ole välismaal töötanud. Eesti elanike tööränne on paljuski seotud lihtsamaid töid tegevate inimestega, kelle palgatase on Eesti tööturul eriti madal. Teiste sõnadega, piirangute kaotamine tööjõu vabalt liikumiselt Euroopa Liidus muudab just nende inimeste jaoks välismaal töötamise oluliselt lihtsamaks. Seda võimalust on eriti mehed aktiivselt ka kasutama hakanud.

Kolmas uurimisküsimus oli, kuidas mõjutab välismaal töötamise kogemus palka pärast naasmist. Märkimisväärne on, et varasemate uuringute kohaselt ei seostu välismaal töötamine noorte paremate väljavaadetelega ametis, vähemalt mitte vahetult pärast tagasipöördumist. See on suur probleem Eestisse saabunud noorte tööturule lõimimisel, sest parem ametikoht karjääris edenemise tulemusena seostub ka kõrgema palgaga, samuti ühiskondliku staatuse ja eneseteostuse võimalusega.

Positiivsena kaasneb välismaal töötamisega siiski kõrgem palk kodumaale naastes. Palgavõit tagasipöördumisel ei tundu tingimata eeldavat ametis edenemist välismaale mineku eelse ametikohaga võrreldes. Just noored ajutiselt välismaal töötanud inimesed teenivad pärast tagasipöördumist eakaaslastest oluliselt enam. Ka vanemad inimesed saavad kasu välismaal töötamisest, kuid siiski vähem kui noored.

Tänu sõnad

Peatükis esitletud tulemusteni viinud uurimistööd on rahastatud Euroopa Liidu seitsmenda raamprogrammi projektist „Strategic Transitions for Youth Labour in Europe – STYLE“ nr 613256. Jaan Masso tänab rahastamise eest ka Eesti Teadusagentuuri institutsionaalset uurimisteemat IUT20-49 „Struktuurimuutused tootlikkuse kasvu tegurina siirdemajanduses“.

Viidatud allikad

Dustmann, C., Weiss, Y. (2007). Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK. *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 45 (2), pp. 236–256.

Hazans, M., Philips, K. (2011). The post-enlargement migration experience in the Baltic labor markets. *IZA Discussion Paper*, No. 5878.

Iara, A. (2010). Skill Diffusion by Temporary Migration? Returns to Western European Working Experience in the EU Accession Countries. In Lucas, R. E. B., et al. *Global Exchange and Poverty: Trade, Migration and Investment*, Edward Elgar, Cheltenham.

Kahanec, M., Zimmermann K. F. (2010). Migration in an Enlarged EU: A Challenging Solution? *European Communities, Economic Papers* No. 363.

Kew, J., Herrington, M., Litovsky, Y. and Gale, H. (2013). GEM YBI Youth Report: The State of Global Youth Entrepreneurship. Available from: <http://www.gemconsortium.org/docs/download/2835>.

Münz, R. (2008). Migration, Labour Markets, and Integration of Migrants: An Overview for Europe. *SP Discussion Paper* No. 0807.

Radu, D., Martin, R. 2012. Return Migration: The Experience of Eastern Europe. *International Migration*, Vol. 50 (6), pp. 109–128.

Rooth, D. O., Saarela, J. (2007). Selection in migration and return migration: Evidence from micro data. *Economics Letters*, Vol. 94, No. 1, pp: 90–95.

Tverdostup, M., Masso, J. (2016). The labour market performance of young return migrants after the crisis in CEE countries: the case of Estonia. *Baltic Journal of Economics*, Vol. 16 (2), pp. 192–220.

White, A. (2014). Polish Return and Double Return Migration. *Europe-Asia Studies* Vol. 66 (1), pp. 25–49.

Zaiceva, A., Zimmermann, K. (2014). Returning home at times of trouble? Return migration of EU enlargement migrants during the crisis. In: Kahanec, M. and Zimmermann, K. (eds), *Migration and the Great Recession: Adjustments in the Labour Market of an Enlarged European Community*, Springer Verlag.

2.5. Teadlasmobiilsuse väljakutse: kuidas „rikastada ajusid“ maailmas, vältides „ajude kadu“ Eesti jaoks?

Marion Pajumets

Sissejuhatus

Teadlased kuuluvad kõige mobiilsemate elanikkonnarühmade hulka üleilmastunud maailmas. Edukas teadlane on sageli mobiilne teadlane, kes elab seal, kuhu töö teda viib. Põnevad ideed ja innovaatilised uurimiskeskused kerkivad kõikidel kontinentidel ja tõmbavad ambitsioonikaid teadlasi ligi. Teaduse rahvusvahelisust soosivad ka eri riikide teadlaste konkureerimine ühisele teadusrahasutusele (nt Euroopa Liidu allikad), mis tähendab, et edukaks osutumise tingimused on kõigile samad; teaduse kasvav projektipõhisus, mis ei luba ühte kohta kauaks pidama jääda; inglise keele üha ulatuslikum kasutamine nii kõrgemal tasemel õppetöös kui ka teadustulemuste tutvustamisel; olulisemate tulemuste publitseerimine rahvusvahelistes ajakirjades – ehk nende väärtustamine eri riikide teadussüsteemides; metodoloogiate ja töövõtete universaalsus; samuti töökogemus üha rahvusvahelisemates uurimiserühmades ja endiste kolleegide laialipuistatus mööda ilma. Nii sarnanevad teadlased näiteks meditsiinitöötajatega oma võime poolest asuda tööle välisriiki.

Loodus- ja tehnoloogiavaldkondade teadlaste teadmised, oskused ja teadussaavutused on üsna kergesti üleilmselt ülekantavad. Seetõttu on ka huvi nende vastu rahvusvaheline, samuti nagu nende endi huvi töötada erinevates uurimisinstituutides. Loodus- ja tehnika-teadlased peavadki oma teadustöö või toote arendami-

seks minema keskustesse, mis koondavad valdkonna parimaid teadlasi kogu maailmast. Just nende valdkondade teadlastelt ootab Eesti ja Euroopa Liit teadustehnoloogilisi läbimurdeid, mida saaks tööstus kasutada ja üleilmselt müüa. Teadlasi saab pidada riigi või regiooni arengu- ja innovatsioonimootoriks: mida kõrgem on toote või teenuse lisandväärtus, seda teadusmahukam see enamasti on. Ka poliitika tark kujundamine ja riigi jaoks oluliste otsuste langetamine on teadmispõhine. Paraku võivad teadlased oma teadmiste ülekantavuse ja mobiilse elustiili tõttu jäädavalt Eestist lahkuda koos oma kalli ettevalmistusega. Seega võib teaduse arengu huvide ja rahvuslike huvide vahel esineda vastuolu.

See alapeatükk käsitleb teadlasmobiilsuse võimalusi ja ohtusid üksikisiku, ülikooli ja riigi jaoks, seejärel on antud ülevaade kaalutlustest, millistest lähtuvad teadlased ise, langetades enda ja oma pere edasi-tagasirände ning paiksuse otsuseid. Pakutud on ka sekkumisvõimalusi, millest võiks kasu olla teadlaste Eestisse meelitamisel. Lõpuks on arutletud selle üle, kuidas saavad teadlased panustada sünnimaa teadusesse seal elamata.

Kõigepealt aga tuleb selgitada **mobiilsuse** ja **hargmaisuse** suhet. Need nähtused on üksteisega tihedalt seotud. Hargmaisus tähendab üheaegset töist seotust kohaliku ja välismaise või välismaiste teaduskogukondadega: teise riigi teadlaste tööde lugemist ja tulemuste jagamist, näiteks konverentsidel, kuni ühistaotluste esitamise ja ühisprojektideni. Koostöö välismaa teadlaskonnaga väljendub sageli lühemates või

pikemates külastustes nende riikide teadusasutustesse. Seega on mobiilsus hargmaise füüsilise esinemisvorm, mis tuleneb üsna loogiliselt tänapäevase teaduse rahvusvahelisest kultuurist. Mõnel puhul võib külastus välisülikooli kujuneda püsivaks: endisest välismaast võib saada uus kodumaa ja endisest külalisest kodanik, kes lõikab läbi sidemed Eestiga, loobudes näiteks Eesti kodakondsusestki.

Positiivne alternatiiv oleks aga, et välisriiki tööle ja elama asunud teadlane säilitab hargmaise hoiaku, suhestudes endiselt Eesti teaduse ja teadlastega ning tehes nendega piirideülest koostööd. Jällegi võib see koostöö tuua teadlase ja tema pere lühemateks või pikemateks perioodideks tagasi Eestisse. Samuti võib rahvusvaheline hoiak ja töökultuur viia eesti juurtega teadlase hoopis kolmandatesse ja neljandatesse riikidesse või kontinentidele. Seega on siinkohal käsitletud nüüdisaegset teadlasrännet pigem tsüklilise kui lineaarse nähtusena, pigem kestva mobiilsusena, kui lõpetatud rändena punktist a punkti b.

2.5.1. Mobiilsuse võlud

Üleilmastunud haridus- ja teadusmaastikul ei ole ressursid ühtlaselt ega õiglaselt jaotunud. Seal valitsevad üksikud **globaalsed teadmiste impeeriumid**, tippülikoolid või nende võrgustikud, kuhu on koondunud talendid ja ideed, raha ning uusim tehnoloogia. Lisaks kuuluvad haridus- ja teadusmaastikule arvukad **teadmiste ääremaad** oma tuhandete teadusasutustega, kus kõike nimetatut napib (Fahey & Kenway, 2010). Sellise ääremaana saab käsitleda ka Kesk- ja Ida-Euroopat, sealhulgas Eestit. Et selliseid lõhesid teadmistes ja võimused korvata, aga samuti sünergia loomiseks, soodustavad Euroopa Liit ja teised maailma regioonid ning riigid üliõpilaste ja teadlaste piirideülest mobiilsust.

Loodetakse, et teadlaste rahvusvaheline inimkapital muundub tehnoloogiliseks innovatsiooniks ja majanduslikuks kapitaliks, mis omakorda aitab kaasa riikide ja regioonide konkurentsivõimele ning majanduskasvule. Ka ülikoolid soosivad üliõpilasmobiilsust ja teadlaste töötamist välismaa teadusasutustes. Teadlased on oma ülikooli või instituudi saadikud maailmas, kelle edu, suhted, ideed ja teadmised kanduvad vähemalt osaliselt üle „emainstituutsioonile“. Võrgustumisega paranevad ääremaade teadusasutuse koostöö-, rahastus- ja publitseerimisvõimalused ning rahvusvaheline tuntus. Philips, Lees ja Lille (2015) rõhutavad, et ka õppetöö arenemise seisukohalt on oluline õppejõudude enesetäiendamine väliskõrgkoolides ja kogemuste vahetamine. Nii areneb aine sisu kui ka selle õpetamise meetodika.

Nagu riigid ja ülikoolid, väärtustavad teadlased ka ise välismaal töötamist. Välisülikoolides kogutud isiklikud sidemed ja koostöökogemused kolleegidega

erinevatelt kontinentidelt arendavad keeleoskust ja suhtlusvalmidust ning toovad tõenäoliselt kaasa ühisprojekte ja -publikatsioone. Need omakorda kasvatavad teadlase usaldusvärsust ja mainet teadusringkondades ning ühiskonnas laiemalt (Leemann, 2010: 616).

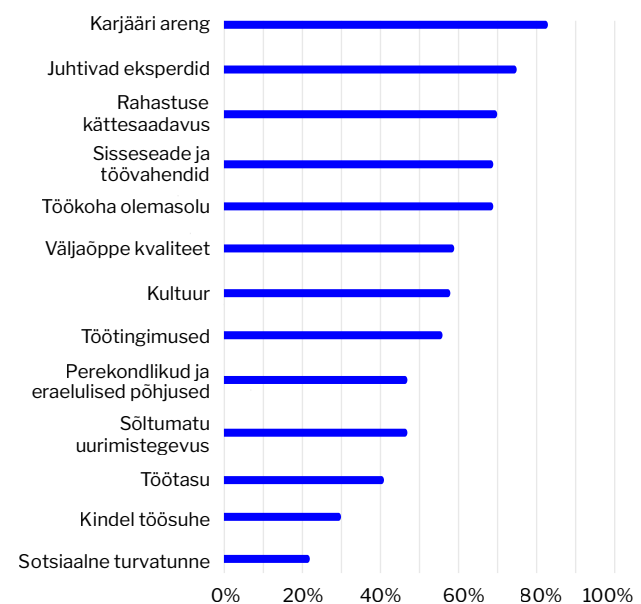
Mobiilsust teadustee alguses võib käsitleda **riitusena**, mis avab ukse teadlaskarjääri ja -kogukonda. Rahvusvaheline CV ja välisülikooli juures töötamise kogemus võib olla eeltingimus, et kvalifitseeruda noortele teadlastele mõeldud riiklikele uurimistoetustele (näiteks Eesti Teadusagentuuri jagatav stardigrant) ning lektori või teaduri ametikohale. Paikseid teadlasi ei peeta piisavalt iseseisvateks ega kogenuteks, et neile uuringu juhtimist usaldada. Ka teadlaskarjääri arenedes tuleb rahvusvahelistumist ette näidata, et säilitada korralistel tagasivalimistel oma töökoht või saada projektideks teadusraha.

Tänapäevane ideaalteadlane on alati oma karjääri nimel valmis piirideüleseks rändeks. Ta kohaneb enesekindlalt ja raskusteta uutes eluolukordades. Ideaalteadlane on sõltumatu, sotsiaalselt privilegeeritud, akadeemiliselt toetatud kosmopoliitne indiviid. Teda võib samuti kirjeldada sõltumatu rändurina, keda ei piira ta juured ega ta keha.

Allikas: Leemann 2010.

Euroopa Komisjoni 2012. aasta uuringu kohaselt motiveerib teadlasi välismaal töötama soov anda tõuge oma karjääri arengule (83%), võimalus töötada kõrvuti oma eriala juhtivate teadlastega (75%); rahastus (70%) ja suurepärase teadustaristu kasutamise võimalus (joonis 2.5.1, vt ka Eesti teadlaste välisülikooli siirdumise põhjuseid Murakas *et al.* 2007: 26 ning Philips, Lees & Lille, 2015: 18–21).

Joonis 2.5.1. Erinevate rännet soosivate tegurite tähtsus mobiilsete teadlaste seas

Allikas: EK, 2013: 158.

2.5.2. Mobiilsus arvudes

Akadeemiline mobiilsus ei puuduta ainult teadlasi, vaid algab tegelikult tunduvalt varem. Juba gümnaasiumilõpetajatest ambitsioonikamad viiakse Eestist „Noore õpetlase“ programmiga bakalaureuseõpinguteks Euroopa ja Ameerika mainekatesse ülikoolidesse. Mobiilsustoetustega suunatakse üha enam bakalaureuseja magistrakraadi omandajad semestriks, kui mitte aastaks välisülikooli. Euroopa Komisjon soovib, et aastaks 2020 oleks 20% Euroopa Liidu tudengitest õppinud perioodi välisülikoolis (EK 2016).

Mobiilsus muutub veelgi kättesaadavamaks doktorantuuri ajal, kui normiks muutub välisülikoolide juures õppe- ja teadustöö osalemine, rääkimata oma uurimistulemuste ettekandmisest rahvusvahelistel konverentsidel ja avaldamisest üldtunnustatud väljaannetes. Doktorantide mobiilsuse võimaldamiseks on ellu kutsutud lühema- ja pikemaajalised toetused, mida pakub riik (nt DoRa ja Kristjan Jaagu stipendiumid), aga ka ülikoolide doktorikoolid.

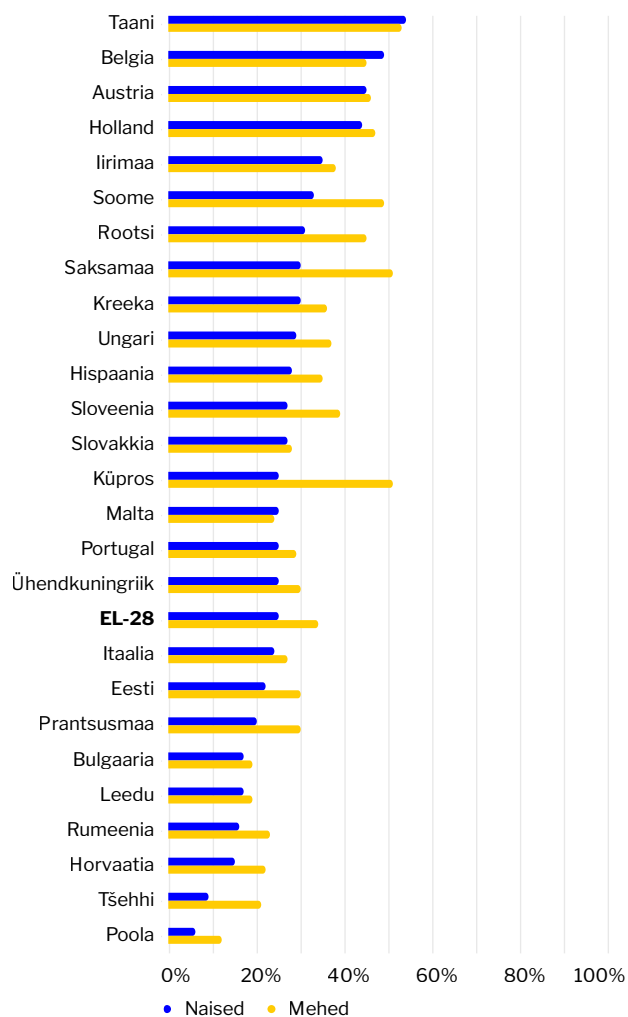
2012/2013. õppeaastal oli 7% Eesti üliõpilastest välisriigi ülikooli nimekirjas (OECD, 2015: 367–369). Populaarseimad sihtriigid olid Suurbritannia (26%), Soome (12%), Saksamaa (11%), Taani (10%) ja Venemaa (9%). Tegelik välisülikoolides õppijate hulk võis olla veelgi suurem, sest paljud õppisid välismaal vahetusüliõpilastena või õppeaastast lühema perioodi, mistõttu välisülikool ei pruukinud neid kanda oma üliõpilaste nimekirja. Seetõttu ei kajastu nende mobiilsus seitsmes protsendis (vt ka interaktiivsest netikeskkonnast Unesco Institute for Statistics (2016) Eesti tudengite ülikooliõpingute sihtriike ja lähteriike, kust Eesti ülikoolidesse õppima tullakse: <http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-student-flow-viz.aspx>).

Akadeemilist mobiilsust soositakse jõuliselt noorteadlase karjääri ajal ehk inimeste elukaare etapil, kui leitakse tavaliselt partnerid ja luuakse pere. Seega suureneb tõenäosus, et üliõpilas- ja noorteadlaste mobiilsusega soodustatakse rahvusvaheliste perede teket. Sellised pered tugevdavad ilmselt teadlaste hargmaist identiteeti ja töökultuuri.

Meile värskemad kättesaadavad võrdlevad andmed doktorikraadiga teadlaste mobiilsusest koguti 2012. aastal ja need näitavad suuri erinevusi Euroopa Liidu riikide teadlaste mobiilsuses (vt joonis 2.5.2). Taani teadlastest 54% oli töötanud viimase kümne aasta jooksul vähemalt kolme kuu pikkuse perioodi riigis, kus nad ei omandanud doktorikraadi, kuid Eestis oli vastav arv 26%.

Joonis 2.5.2 näitab ka soolisi erinevusi teadlaste rändes. Nais- ja meesdoktorandid on võrdselt mobiilsed, kuid karjääri arenedes on teadlasmobiilsuse erinevus nii Euroopa Liidus tervikuna kui ka Eestis selgelt meeste kasuks. Ka Tartu ülikooli akadeemiliste töötajate mobiilsusperioodide pikkust analüüsinud Philips, Lees

Joonis 2.5.2. Rahvusvahelise mobiilsuse kogemusega teadlaste protsent kõrgharidussektoris töötavate doktorikaadiga teadlaste seas, riikide ja soo lõikes, 2012. aastal

Allikas: EK 2013, viitamisel kasutatud EK 2016: 125.

ja Lille (2015) leidsid, et kõigis uuritud teaduskondades on meeste keskmine mobiilsusperiood aastail 2003–2015 mõnevõrra pikem kui naistel. Naisteadlaste lähetused olid enamasti lühemad.

Naisteadlaste väiksemat valmisolekut töötada kodust kaugel saab põhjendada traditsiooniliste soorollidega peres, mis panevad töötavale pereemale suurema vastutuse kodu, laste ja vanemate hooldamisel. Teine seletus on naiste madalamad positsioonid akadeemilises hierarhias, mis ei eeldagi kuigi palju mobiilsust. Paraku sobib naiste suurem paiksus aasta-aastalt üha halvemini kokku rahvusvahelise teadlase ideaaliga ja võib naisi tõrjuda akadeemilise kogukonna äärealadele (Leemann, 2010).

Philips ja kolleegid (2015) uurisid ka vanuse seost välislähetustes käimisega. Nad leidsid, et kuigi erinevused pole kuigi suured, on kõige mobiilsemad 36–45-aastased. Kõige nooremate (kuni 26-aastased) ja pensioniealiste teadustöötajate mobiilsus on aga oluliselt väiksem.

2.5.3. Mobiilsuse valud

Oma teadlasi välisriikide tugevatesse ülikoolidesse saates loodavad haridus- ja teadusmaastiku ääremailadel asuvad lähteriigid, et osa sellest tugevusest kandub üle nende teadus- ja arendustegevusele, aidates nõnda tippülikoolidele järele jõuda. Teadlaste välisülikooli saatmine on investering, mille eesmärk on „ajude ringlus“, sidemete ja „teadmiste ülekande“ ehk teadmiste toomine nn teadmiste impeeriumist Eestisse. Seega on lähteriigi ja -ülikooli seisukohalt keskne väljakutse võimaluste leidmine välisriigis „rikastatud ajude“ rakendamiseks koduriigi teaduse arendamiseks. Need lootused ei pruugi aga alati täituda. Kui teadlased liiguvad eelkõige ühes suunas: tunnustatud välismaistesse ülikoolidesse ega pöördu sealt tagasi sünnimaale teadusesse, siis räägitakse „ajude äravoolust“ ja „kaotatud ajudest“.

Uurimiserühma keskse liikme lahkumine võib tähendada kogu uurimissuuna väljasuuremist ülikoolis või koguni riigis. Halvasti juhitud teadlasmobiilsuse tagajärjel võivad lõhed riikide teadus- ja innovatsioonivõimekuses ning majanduslikus heaolus kasvada, mitte kahaneda. Olukorda halvendab ka see, et teadlased võivad endaga kaasa viia sageli samuti kõrgelt haritud elukaaslased ning juba sündinud ja veel sündimata lapsed. Ka võivad eesti vanemate välismaal üles kasvavad lapsed jääda välismaale elama isegi siis, kui vanemad tagasi kodumaale tulevad. Seega võib halvasti suunatud teadlasrände negatiivne mõju lähteriigile olla ulatuslikum ja pikemaajalisem, kui esmapilgul paistab.

Lõppeks koosnevad makromajanduslikud protsessid, nagu teadmiste juurde- ja äravool ning teadmiste ringlus, tuhandete üksikteadlaste liikumisest teadusorganisatsioonide vahel. Seega ongi järgnevalt liigitatud makrotasandil organisatsiooni tasandile, käsitledes motiive ja takistusi, mis võivad mõjutada välisriigi hea tasemelises teadusasutustes töötavate teadlaste naasmist lähteakadeemiasse Kesk- ja Ida-Euroopas.

2.5.4. Tagasi ääremaila teadusesse?

Kuidas tajuvad võõrsil töötavad teadlased olukorda ülikoolides, kus nad alustasid teadusteed? See taju – ükskõik, kas õiglane või ülekohtune – mõjutab nende valmisolekut oma „rikastatud aju“ kodumaale „tagastada“. Kindlasti on Eestis uurimisvaldkondi, mis praegu on hästi mehitatud, ja on ka valdkondi, kuhu lihtsalt ei saa tagasi pöörduda, sest riik praegu ei väärtusta ega arenda neid. Inseneri-, tehnoloogia- ja reaalteaduste puhul oodatakse siiski enamasti, et investeringud end ära tasuvad ja teadlased tulevad targema ning tuge-

vamana tagasi. Sealjuures võib olukord olla niisugune, et just loodus- ja tehnikateadlased peavad tipptulemusteni jõudmiseks töötama maailma tipplaborites, mille taristu ja tasemega on meie ülikoolidel äärmiselt raske võistelda. Samal ajal peetakse vähem tähtsateks humanitaar- ja sotsiaalteaduste arendamist, mida saaks tipptasemel teha ka piiratud vahenditega ja tagasihoidlikumates keskustes.

Selles ja järgnevas alapeatükis on toetunud suuresti autori intervjuudele 2014. aasta sügisel inseneri-, tehnoloogia- ja reaalteadlastest naistega, kes olid lõpetanud ülikooli Kesk- ja Ida-Euroopas ning töötasid 2014. aastal Rootsi ülikoolides (Pajumets 2015). Mõni neist oli väga positiivse hoiakuga ja kavandas pärast mõne aasta pikkust uute töövõtete katsetamist ja rahvusvahelise võrgustiku loomist päritolumaa teadusesse naasta. Sellist suhtumist väljendas näiteks Baltikumist pärit Laura.

Laura: Nii palju, kui ma olen rääkinud kolleegidega konverentsidel, suhtuvad kõik väga positiivselt neisse, kes naasevad välismaalt ja toovad uusi teadmisi, värsket verd. /.../ Sealne rahaline olukord erineb Rootsist. Et elada mugavat elu, tuleb ehk pingutada rohkem. Kuid arvan, et mul on head võimalused naasmiseks. Ka sellepärast, et uurin valdkonda, mis on praegu väga populaarne. Ja samas valdkonnas on juba inimesi töötamas kodumaal. On inimesi, kellega saan liituda. Arvan, et see parandab mu väljavaateid.

Marion: Kõlab väga hästi.

Laura: Jah. Ja nad rajavad ka uusi uurimiskomplekse. Nii et mina loodan, et asjad lähevad ülesmäge. Ootan ära, kuni need valmivad, ja asun siis tööle uues hoones ja laboris. See on hea! (u 35-aastane järeldoktorant, elukaaslane lähteriigist, lapsi veel pole, lähteriigi kodanik).

Allikas: Pajumets, 2015.

Paraku esines sageli ka skeptilist suhtumist tagasipöördumisse läbivalt kõrgetasemelistest ja jõukatest Rootsi teadusasutustest Kesk- ja Ida-Euroopa akadeemiasse. Korduvalt toodi esile teadustöötajate suhteliselt madalaid töötasusid, mis ei võimalda elatustaset, millega oldi harjunud. Nimetati ka lähteriigi laborite kehvemast sisseseadet ja teadustööks vajalike materjalide nappust. Samuti leidis mitu teadlast, et uurimisküsimused, millega lähteakadeemia uurimiserühmad tegelevad, pole võrdselt uuenduslikud ega huvipakkuvad võrreldes nendega, millega parasjagu tegeletakse. Nii mõnedki naisteadlased kartsid, et tagasi rännates ei ootaks neid ees rahvusvaheliselt tunnustatud inspireerivad kolleegid, vaid lähimad töökaaslased tuleks ise doktorantuuri värvata ja aastate jooksul „üles kasvatada“. Ka varasem uuring Eesti teadlaste hulgas, kes töötavad välismaal, tõi naasmise takistusena esile asjakohase sisseseade ja

uurimisrühma puudumise lähteriigis. Murakas ja kolleegid nendivad, et sellistel juhtudel tähendaks naasmine tagasiliikumist rahvusvaheliselt tasandilt, mida teadlane ei saa aktsepteerida (2007: 41).

Eesti juurtega, kuid kolmandas riigis teadlasteed alustanud Jana esindabki veendumust, et lähteakadeemiasse naasmine ähvardaks kaasa tuua seisaku, kui mitte languse tema uurimistöö tasemes ja publitseerimises. Ta vaatas märksa tõsisemalt Ameerika Ühendriikide tippülikoolide poole.

Jana: Inimeste tagasimeelitamiseks on (mu endise kodumaa) teaduste akadeemial nüüd spetsiaalne programm. Aga see on veidi vildakas, veidi naiivne. Nad eelavad, et pakuvad teadlastele rahapataka, ja nad tulevadki. Tagasitulek ei sõltu üksnes rahast. Olulisem on teadustöö keskkond tervikuna. /.../ Võtame näiteks Massachusettsi tehnoloogiainstituudi, mille teadlased võivad järjest Nobeli auhindu. Kõige atraktiivsem MIT-i juures on seadmed, töökeskkond ja pädevus, mis sinna on koondunud. See on teadlaste jaoks unistuste töökoht, aga mitte raha, vaid töökeskkonna tõttu. Töökeskkonna ülesehitamine eeldab aastatepikkust pingutust. Teadlaste tagasimeelitamise programmi loomine on ju hea algus, kuid see ei õnnestu üleöö. Vaja on pikemat arenguprotsessi, põhjalikku, pikaajalist investeeringut. Praegu küll ei paista, et (endise koduriigi) teaduste akadeemia programm oleks pikaajaline ettevõtmine (u 45-aastane vanemateadur, üksik ja lastevaba, nüüdseks Rootsi kodanik).

Allikas: Pajumets, 2015.

Intervjuude põhjal võib ääremaa teadus- ja arendustegevuse toetamiseks peale palgataseme tõstmise ja teadustöö taristu arendamise välja tuua järgnevad soovitud (vt ka Murakas et al., 2007: 54–55; Philips et al., 2015: 27):

- julgustada mitmesuguste programmide ja teadustoetustega erinevates valdkondades töötavate välisriikide teadlaste sisserännet teadus- ja õppetöök;
- hoida alal kontakte välisriikidesse suundunud teadustöötajatega ja kutsuda neid loengukursusi pidama, lõputöid juhendama, ühiseid projektitaotlusi esitama jne;
- toetada oma teadlaste naasmist, sealhulgas välismaal töötamise edukuse korral tenuuri kindlustamist Eesti teadusasutuste juures;
- levitada välisteadlastele teavet vabadest ametikohtadest, näiteks üle-Euroopalisel EURAXESS-i tööportaalis;
- arendada ülikoolides tugistruktuure sissetulevate teadlaste administratiivseks toetamiseks;

- kehtestada akadeemilistele kohtadele kvalifitseerumisele ja grantide jagamisele läbipaistvad, uurimistulemusi ülimuslikuks pidavad reeglid ja järgida neid vahendite jagamisel;
- suurendada teadusasutuste ja erasektori koostööd.

Vaadelda tuleb ka teadustöös väljapoole jäävaid, kuid võrdse olulisi tegureid, millega teadlased arvestavad tagasirännet kaaludes. Need on seotud mikrotasandiga: pere ja lähedaste heaoluga.

2.5.5. Rändamine perega

Teadlaste rännet mõjutavad otseselt perekondlikud ja eraelulised kaalutlused, eriti ehk naisteadlaste puhul, sest emarolli nähakse sageli perekesksemana isarollist. Perega naiste rändeotsuste langetamise protsessi avab hästi elukaareperspektiiv (vt Moen & Sweet, 2004), mis pöörab pilgu „esimese rändaja“ ja „seotud rändajate“ samaaegsetele elurollidele või „elukarjäärile“. Teadlane, kes on meie jaoks „esimene rändaja“ on eelkõige inimene, kellel on tõenäoliselt teisigi rolle elus peale töö, mis nõuab rändamist. Seega kaalub ta rändeotsuse langetamisel 1) kas üldse ja milline mobiilsus sobiks tema enda töövälise, tööga samal ajal kulgevate pürgimustega, näiteks abielluda, lahutada või saada laps; 2) peale töövälise huvide peab ta silmas ka „seotud rändajate“ ehk lähedaste erinevaid „karjääre“ ja kaalub, kas välismaale tööle asumiseks või päritoluriiki naasmiseks on parim aeg, kui näiteks laps on astumas kooli, elukaaslane just vahetas töökohta või kavatseb lõpetada ülikooli või kui näiteks enda või elukaaslase vanema tervis halvenes järsult ja nõuab täiskasvanud laste hoolt. Seega püüavad teadlased rände ja tagasirände või paiksuse otsuste langetamisel arvestada erinevate etappide ja oluliste üleminekutega enda ja lähedaste elus ning tekitada tööga seotud rändeotsusega võimalikult vähe ohvreid endale ja lähedastele.

Samavõrd raske kui kodumaalt lahkumine on sinna naasmine pärast kord juba välisriiki tööle ja elama asumist. Teadlase tagasiränne on seda keerulisem, mida rohkem on mängus „seotud elusid“, mida rohkem rolle või karjääre nende lähedaste elus kulgeb ja mil määral või kui sujuvalt saavad lähedaste karjäärid jätkuda teadlase päritoluriigis. Pajumetsa (2015) intervjueriitud inseneri-, tehnoloogia- ja reaalteadlastest naistest elas enamik töötava meespartneriga ja neil olid lapsed. Pered soovivad elada ühe katuse all, seega tähendab naise ränne tõenäoliselt olulisi kohanemisi mehe töökarjääris ja lastel haridusteel. Partnerid ja elukaaslased, enamasti kõrgharidusega, sageli ise teadlased, olid osal juhtudel naiste kaasmaalased, mõnikord rootslased või hoopis teistest riikidest või kontinentidelt.

Paaride lapsed olid alustanud haridusteed Rootsis. Nad rääkisid lasteaias või koolis rootsi keelt ja olid enamasti Rootsi kodanikud. Eri rahvusest vanematega peredes rääkisid emad lastega oma emakeelt, isad oma emakeelt. Vanemate koduse suhtluse keel ja ka töökeel oli sageli inglise keel. Naised võisid osata mingil määral mehe emakeelt, eriti kui see oli rootsi keel. Juhtumeid, et meespartner oleks rääkinud naise emakeelt, mis erines tema omast, valimis ei leidunud. Pereliikmetel olid eri riikide isikutunnistused (sageli mitu). Ühe pere liikmete hulgas võis esineda erinevaid kodakondsusi ja etnilist päritolu ning nahavärve. Teisisõnu, teadlaste pered olid üsna **rahvusvahelised** ja seetõttu ka jagatud **lojaalsustega**. Nende perede ees seisid erinevad rändevahted.

Eesti võimalusi tuua välisülikoolides töötanud nais-teadlaste „rikastatud ajud“ tagasi kodumaa teadusesse võiks parandada elukaareperspektiivist tulenev käsitlus, mis tunnistab, et talentide puhul on tegu eelkõige inimeste, mitte üksnes „ajudega“. Inimestel on töövälised rollid, unistused ja kohustused. Tagasirändajate pereliikmete vajadusi ei saa eirata, mõelda tuleb elukohtadele, partnerite kohanemisele Eesti tööturul ja laste aitamisele Eesti haridussüsteemi. Seetõttu tasuks Eestil põhjalikult analüüsida järgnevate soovitude kasulikkust ja teostatavust.

- Võimaldada topelt- ja mitmikkodakondsus teadlastele ning nende lähedastele, kellel on välisriigi kodakondsus.
- Tuua sotsiaalkindlustus ja pensioniõigus välisriigist latusalt Eestisse.
- Uurimisgrantide liikumine koos teadlasega välisriigist Eestisse.
- Muuta Eesti elamis- ja tööloa andmise kord väga lihtsaks teadlaste kolmandate riikide kodanikest partneritele, ka mitteabiululistele ja samasoolistele ning partnerite alaealistele lastele.
- Pakkuda kvaliteetseid üüripindu mõistliku hinnaga.
- Pakkuda kvaliteetseid ja mõistliku hinnaga lasteaiaining koolikohti.
- Ligipääs ingliskeelsetele ja keelekümbelust kasutavatele haridusasutustele.
- Pakkuda heal tasemel ja tasuta või mõistliku hinnaga keeleõpet naasvate teadlaste välismaalastest lähedastele.
- Tugi töökoha leidmisel välismaalastest partneritele. Kui tegu on kahest teadlasest koosneva paariga, siis võiks teadusasutused kasutada topeltvärbamist.

- Kujundada ühiskonna kõigil tasemetel sõbralik hoiak etnilistesse, seksuaalsetesse, usulistesse jm vähemusrühmadesse (vt ka peredega Eesti teadlaste välismaal kogetud raskusi, Murakas *et al.*, 2007: 30–33).

Liigume nüüd tagasirände juurest teise väga olulise „teadmiste ringluse“ küsimuse juurde. Käsitleme seda, kuidas saavad teadlased päritoluriiki naasmata siiski panustada selle teadusesse ja arengusse.

2.5.6. „Intellektuaalsed ülekanded“ – alternatiiv teadlaste tagasirändele

Lähteriigi ja -ülikooli keskne eesmärk on välisriigis „rikastatud ajude“ rakendamine koduriigi teaduses. Aga kas tagasipöördumise kõrval on „ajude kao“ vältimiseks alternatiivseid viise? Kas teadlased saavad välisriikides töötades siiski panustada Eesti teaduse arengusse? Vastaksin: miks peaksime tänapäeval, kui pole probleem edastada hetkega suuri digiteeritud andmemahtusid, kui suhtlusvahendid ja reisimine muutuvad üha kiiremaks ning odavamaks, üldse eeldama, et teadlaste tagasirände on ainus viis tuua välismaal kogutud teadmised tagasi Eestisse? Keskne küsimus ei peaks olema, mis riigi territooriumil teadlased füüsiliselt viibivad, vaid kuidas nad saavad kõige tõhusamalt panustada Eesti sotsiaalsesse, kultuurilisse ja majanduslikku arengusse.

Võime Eesti teadlasi maailmas näha Eesti „hea tahte saadikutena“. Nad suurendavad oma koostööpartnerite teadlikkust sellest, et Läänemere ääres asub selline riik nagu Eesti, kust tulevad usaldusväärsed teadlased ja lennukad ideed. Välismaal töötavad Eesti teadlased saavad viia maailma ülikoolides töötavaid teadlasi ja investoreid kokku Eesti kolleegide ja ettevõtjatega. Tekkiv piiride-ülene koostöö võib osutada Eestile väga väärtuslikuks (vt ka Saxenian, 2016). Ja seda mitte hoolimata asjaolust, et need Eesti päritolu teadlased elavad ja töötavad välismaal, vaid just tänu nende hargmaisele identiteedile, üleilmsetele võrgustikele ja haardele. Siin rohkelt tsiteeritud naisteadlaste uuringust (Pajumets, 2015) selgusid järgmised teadmiste ülekande tavad ja plaanid välis-ülikoolidest päritolumaa akadeemiasse:

- teadlikult kontakti hoidmine oma valdkonna kolleegidega päritolumaal ja endise tööandja külastamine;
- tööküsimuste arutamine ja kaasautorina artiklite kirjutamine;
- üliõpilas- ja töötajavahetusprogrammide korraldamine eri riikide ülikoolide vahel;

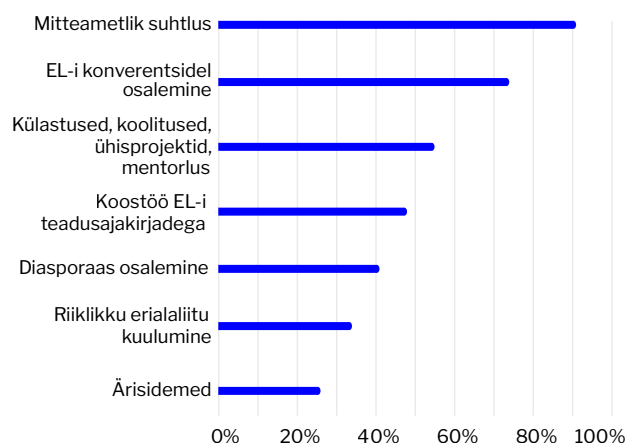
2.5. Teadlasmobiilsuse väljakutse: kuidas „rikastada ajusid“ maailmas, vältides „ajude kadu“ Eesti jaoks?

- aeg-ajalt intensiivkursuste lugemine lähteülikooli doktorantidele;
- ülikoolidevahelise magistriprogrammi algatamine;
- erinevate koostööprojektide ellukutsumine.

Allikas: Pajumets ja Jakobson, 2015.

Sarnaseid teadmiste ülekande viise näitab ka Euroopa Komisjoni uuring aastast 2012 (vt joonis 2.5.3). Selgub, et pärast Euroopa Liidust lahkumist jätkab märkimisväärne osa teadlastest suhtlust või koostööd sünnimaa või eelmise elukohariigi teadlastega. Enamik suhtleb mitteametlikke kanaleid kasutades endiste tuttavate ja kolleegidega, kolm teadlast neljast jätkab Euroopa Liidu konverentsidel oma teadustulemuste esitamist ja ideede vahetust, pooled küsitletutest külastavad aeg-ajalt eel-mist elukoha- või sünniriiki Euroopas ja osalevad koo-litamis, ühisprojektides või panustavad mentorina. Veidi alla poole vastanutest avaldab oma uurimistule-musi Euroopa Liidu ajakirjades või retsenseerib nende jaoks artikleid. Lühidalt, väärtuslik koostöö jätkub vaa-tamata uues kohas elama asumisele.

Joonis 2.5.3. Sidemete säilitamine sünnimaa ja Euroopa Liiduga pärast väljarännet

Allikas: EK, 2013: 139.

Kokkuvõte

Kuidas „rikastada ajusid“ välismaal, vältides nende „kadu“ Eesti jaoks? See on väga oluline küsimus, sest Eesti elu edenemine oleneb tarkadest otsustest ja tea-dus-tehnoloogilisest innovatsioonist. Sageli teevad teadlased arenguhüppeid sel ajal, kui nad töötavad välis-riikide tippülikoolides, kuhu on koondunud valdkonna tipp-teadlased, kus on parimad tingimused teadustööks ja uusim teadmine. Koduülikoolis üksi nokitsedes ei

jõuaks nad maailma tasemele (nii ruttu). Kiire arengu tagamiseks ongi üliõpilas- ja teadlasmobiilsus korral-datud ja levinud nähtused. Stažeerimist välisülikooli-des soodustatakse mobiilsustoetustega ning seatakse teadusrahastusele ja teadustöökohtadele kvalifitseeru-mise eeltingimuseks. Praegu teadustöö alustaja on juba endastmõistetavalt hargmaine ja mobiilne. Olla paikne tähendab teadlasena manduda (Leemann, 2010).

Kuigi teadlaste lähetamine nn teadmiste ääremaa-delt teadmiste impeeriumidesse (Fahey & Kenway, 2010) on saatjariikidele väga kallis ja osa investeeringust läheb vett vedama, sest kõik toetuse saajad ei naase lojaal-selt lähteriigi teadusesse, vaid kohanevad võõrsil, on mobiilsus siiski vältimatu. Kindlasti ei saa ajude kaota-mise vältimiseks hoida Eesti teadlasi teadlasringlusest eemale. Pingutada tuleks hoopis selle nimel, et meie teadusasutused kujuneksid nii Eestist pärit kui ka „võõraste“ teadlaste mobiilsetes karjäärades üleilmsel haridus- ja teadusmaastikul üheks põnevaks ja tösi-seltvõetavaks peatuspunktiks.

Väikeriigid nagu Eesti peaks kõvasti pingutama, et kergendada teadlaste ja nende sageli mitmerahvu-seliste perede sisserännet ning kohanemist Eestis. Nagu rõhutab elukaareperspektiiv (Moen & Sweet, 2004) on talendid eelkõige inimesed, kellel on töövälised rol-lid ja lähedased, kellele mõelda, mitte kehatud ajud. Seega on kõikide asjatundjate, mitte ainult teadlaste, tagasi- või sisserändeks vaja muuta elamis- ja tööloa saamine lihtsaks neile ning nende lähedastele, pakkuda eluaset, keeleõpet, kohanemistuge, põnevat ja tasuvat tööd (ka partneritele), lasteaeda ja kooli, tervisekind-lustust, lõppeks turvalist ja sallivat ühiskonda. Samuti peaks vältima inimeste valiku ette seadmist: loobu teis-test kodakondsustest, kui soovid Eesti kodakondsust. Mitme nimetatud tingimuse loomisega on Eestis ilusti algust tehtud, kuid praegust olukorda saab veel pare-maks muuta.

Siiski, ükskõik, kuidas Eesti poliitika kujundajad ja rakendajad, ülikoolid, meedia ja kohalikud kogu-konnad pingutavad, pole tõenäoline, et kõik kord lah-kunud teadlased siia (oma perega) tagasi pöörduvad. Näiteks kavatses 21% Muraka ja kolleegide (2007: 38) valimisse kuulunud välisülikoolides töötavatest eest-lastest alaliselt välisriiki tööle jääda. Pajumetsa (2015) uuritud Kesk- ja Ida-Euroopast pärit inseneri-, teh-noloogia- ja reaalteadlastest naiste juhtumid aitavad mõista, kui keerukas võib olla teadlaste naasmine riiki, kus algas nende teadustee. Intervjueeritud naisteadlaste sünnimaa võib küll olla näiteks Eesti, kuid kodumaa on juba Rootsi. Nende naiste järeltulijate sünnimaa on sageli Rootsi ja rootsi keeles saavad lapsed ka hariduse. Keeled, mida ema ja isa lastega kodus räägivad, võivad erineda, sest isa ei pruugi olla eestlane ega rootslane. Vanemate omavahelise suhtluse keel on tõenäoliselt ing-lise keel. Erinevatel pereliikmetel võivad olla taskus eri-nevad passid. Nad on globaalsed kodanikud ning nende

identiteet ja lojaalsus ei kuulu enesestmõistetavalt nais-teadlase päritoluriigile.

Seega toob teadlaste ja teistegi kutsealade esin-dajate üha hargmaistem tegelikkus kaasa olulised ter-minoloogilised väljakutsed. Mis ajast muutub „välis-maa“ „kodumaaks“? Kas sellest hetkest, kui võetakse kodulaen sinna korteri või maja ostmiseks, kui saadakse uus kodakondsus või kui sünnivad lapsed, kelle ainus kodu on „võõrsil“. „Kodumaa“ kasutamine Eestimaa sünonüümina või „emakeele“ kasutamine eesti keele tähenduses on seega sageli eksitav, rääkides hargmais-dest peredest. Eesti nimetamine „päritoluriigiks“, mida on selles peatükis sageli kasutatud, ei sobi Eestis kooli-tatud teadlaste kohta, kelle vanemad rändasid Eestisse mujalt, näiteks Nõukogude Liidu aladelt. Sama prob-leem tekib „isamaa“ kasutamisega. „Lähteriik“ aga on tehniline sõna, mis ei väljenda erilist ja emotsionaalset suhet kunagise kodumaaga, mida teadlased väljendasid. Kõlab ju „tagasipöördumine kodumaale või isamaale“ hoopis intiimsemalt kui „tagasipöördumine lähteriiki“.

Me ei saa välisriikidest tagasi kõiki kunagi lahkunud teadlasi ja naasmist ei pruugigi igal juhul eesmärgiks seada, sest mujal tegutsedes võivad kõnalused teadla-sed Eesti arengule vähemalt sama hästi, ja mõnel juhul pareminigi kaasa aidata. Seetõttu oleks Eestil kasulik asuda seisukohale, et Eesti teadlased ja teiste valdkon-dade asjatundjad – arstid, ettevõtjad, kultuuriinime-sed – on Eesti jaoks väärtuslik vara ka siis, kui nad jäävad välismaale.

Õnneks pole lahkunud teadlaste ja nende perede tagasiränne ainus viis, kuidas Eesti saab nende üles-kasvatamise ja koolitusse tehtud investeringu tagasi teenida. Ülekanded üleilmsetest keskustest ääremaale võivad toimuda ka kaudselt ja kaugteel, kasutades üha odavamaid lühivisiite ning järjest kvaliteetse-maid ja mugavamaid andmevahetuse võimalusi ning suhtlusvahendeid. Eestil tasuks välja töötada terviklik **diasporastrateegia** oma väliskogukondade äratamiseks ja oskuste, raha- ning teadmisingluse aktiveerimiseks Eesti ja nende kogukondade vahel. Suhete tugevdamisest Eesti ja väliskogukondade vahel võidaks nii Eestiga seo-tud välismaal elavad teadlased kui ka Eesti riik (vt Mari-Liis Jakobsoni artiklit diasporaa- ja hargmaispoliitika kujundamisest selles kogumikus).

Tänu sõnad

Artikkel toetub järel doktorantuuri projektile „Üleilmne teadus-, inseneri- ja tehnoloogiaerialade talendijaht ja „Mobiilsed ajud“: Püüdlused ja reaalsused, mis mõju-tavad naissoost SET-teadlaste rännet“, mille viisin ellu Rootsi Instituudi Visby programmi toel 2014. ja 2015. aastal Örebro ülikoolis Rootsis.

Viidatud allikad

EK – Euroopa Komisjon (2016). Mobility and Cross-Border Cooperation http://ec.europa.eu/education/policy/higher-education/mobility-cbc_en (alla laetud 10.11.2016).

EK (2016a). *She Figures 2015*, Directorate-General for Research and Innovation https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/she_figures_2015-final.pdf (alla laetud 28.09.2016).

EK (2013). *MORE2. Support for Continued Data Collection and Analysis Concerning Mobility Patterns and Career Paths of Researchers*. http://ec.europa.eu/euraxess/pdf/research_policies/more2/Final%20report.pdf (alla laetud 29.09.2016).

Fahey, J. & Kenway, J. (2010). Thinking in a 'wordly' way: Mobility, knowledge, power and geography. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 31 (5), 627–640.

Leemann, R. J. (2010). Gender inequalities in transnational academic mobility and the ideal type of academic entrepreneur. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 31 (5), 609–625.

Moen, P. & Sweet, S. (2004). From 'work-family' to 'flexible careers. A life course reframing'. *Community, Work & Family*, 7 (2): 209–226.

Murakas, R., Soidla, I., Kasearu, K., Toots, I., Rämmer, A., Lepik, A., Reinumägi, S., Telpt, E. & Suvi, H. (2007). Teadlaste mobiilsus Eestis ja seda mõjutavad tegurid. Tartu: Sihtasutus Archimedes.

OECD (2015). *Education at a Glance 2015: OECD Indicators*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2015-en> (alla laetud 28.09.2016).

Pajumets (2015) Rootsi Instituudi järel doktorantuuri toetusel elluviidud projekt „Üleilmne teadus-, inseneri- ja tehnoloogiaerialade talendijaht ja „Mobiilsed ajud“: Püüdlused ja reaalsused, mis mõjutavad naissoost SET-teadlaste rännet postsotsialistlikust regioonist Rootsi ja kaugemalegi“. <https://www.etis.ee/Portal/Projects/Display/dda6334b-9f6e-425c-aa45-7421594e6ec8> (alla laetud 1.10.2016).

Pajumets, M. & Jakobson, M.-L. (2016). Transnational alternatives to brain drain? Interpretations of return and 'intellectual remittances' among female SET researchers from post-socialist countries. Ettekanne konverentsil „Labour Migration in the European Peripheries“, Jyväskylä Ülikoolis 26. ja 27. aprillil 2016.

Philips, K., Lees, K. & Lille, K. (2015). Eestiga seotud teadlaste mobiilsus Euroopa teadusruumis. <http://www.tips.ut.ee/index.php?module=32&op=1&id=3691> (alla laetud 29.09.2016).

Saxenian, A. (2016). The new Argonauts. *IMF World Bank Paper Words into Actions Series*, 99–110. http://people.ischool.berkeley.edu/~anno/Papers/IMF_World_Bank_paper.pdf (alla laetud 3.10.2016).

Unesco Institute for Statistics (2016). <http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-student-flow-viz.aspx> (alla laetud 29.10.2016).

2.6. Hargmaisuspoliitika

Mari-Liis Jakobson

Sissejuhatus

Nüüdisaegne tehnoloogia ja inimeste suurem mobiilsus võimaldavad riikidel hoida senisest paremini sidet välismaale lahkunud kodanikega ning neid ehk isegi oma huvides tööle rakendada. See on tõstnud tähelepanu keskmesse ka uue poliitikavaldkonna – hargmaisuspoliitika. Selle eesmärk on luua, säilitada ja tugevdada riigi ning nende inimeste sidemeid, kes elavad ajutiselt või püsivamalt mujal.

Hargmaisuspoliitika võimaldab pöörata väljarände, mis avaldub ka ajude ja töökatte äravooluna, hoopis enda kasuks: võõrsile suundunud spetsialistide või ettevõtjate potentsiaal pole lõplikult kadunud, vaid paiknenud ruumis ümber. See aga võib avada hoopis uusi võimalusi lüüa läbi välisturgudel, tutvustada oma maad ja kultuuri, muuta tööjõuturgu paindlikumaks ning tuua kodumaale väärt teadmisi ja oskusi. Nii näemegi üha uusi riike, mis kutsuvad kokku töörühmi ja koostavad programme, et kõnetada võõrsil elavaid kaasmaalasi ja toetada ka väljarändajate imago muutust: varasema reeturi või mugavuspagulase kuvandi asendab elus läbilööja ning oma rahva kangelase oma.

Hargmaisuspoliitika on aktuaalne paljudes väike-riikides (aga mitte ainult), kus iga inimene ja ka tema võimalik panus oma riigi heaks on arvel. Sageli tuuakse eeskujuks Uus-Meremaad, kus on ligikaudu neli miljonit elanikku, kuid kelle üsna hiljuti kujunenud välis-

kogukond küündib vähemalt poole miljonini, rääkimata Iirimaast: peale kuue miljoni koduirlase olevat maailmas ligi sada miljonit iiri juurtega inimest. Siia ritta võiks asetada ka Eesti, sest umbes 1,1 miljonist etnilisest eestlasest elab ligi viiendik võõrsil.

Peatükis vaadeldakse, mis on hargmaisuspoliitika, kuidas on arenenud selle põhimõtete rakendamine Eestis, kuidas hinnata siinseid suundumusi rahvusvaheliselt ja kuidas jätkata.

2.6.1. Hargmaisuspoliitika teoorias ja praktikas

Mis on hargmaisus ja hargmaisuspoliitika?

Hargmaisuspoliitika pole pelgalt üks eraldiseisev poliitikavaldkond, vaid pigem käsitlus, mis võib avalduda nii majandus-, välis-, sotsiaal- kui ka kultuuripoliitikas. Hargmaisuspoliitika olemuse paremaks mõistmiseks tuleks kõigepealt võtta vaatluse alla, mis on üldse hargmaisus ja täpsemalt, rändeline hargmaisus, mis on siin-ses peatükis vaatluse all.

Hargmaisuse ehk transnatsionaalsuse mõiste on paljus seotud rände muutumisega tänapäeva maailmas. Ajalooliselt on olnud inimese otsus asuda teise riiki ja

ühiskonda elama sageli pöördumatu, kuid praegusel üleilmastumise ajastul võimaldavad uued tehnoloogilised vahendid rännata hoopis paindlikumalt. Inimesed lähevad võõrsile tööle, elama või õppima, säilitades samal ajal näiteks interneti ja odavlennufirmade abiga tihedad sidemed lähteriigi ühiskonna ning lähedastega. See võimaldab neil hõlpsamalt ka tagasi pöörduda või annab kindlustunnet hoopis järgmistesse sihtriikidesse liikumiseks. Sarnaseid suundumusi näeme teisteski valdkondades peale rände, näiteks ettevõtluses (vt ka Kattel ja Varblane samas kogumikus). Nii iseloomustabki hargmaisust laiemalt ja ka rändelist hargmaisust kitsamalt piiriülesus ja võrgustikulisus.

Ühes rände teisenemisega muutub ka väljaspool kodumaad elavate kogukondade uurimine. Klassikaliselt on räägitud väliskogukondadest kui diasporadest. Diasporaa määratlus lähtub pigem klassikalisest rändekäsitlusest (väljaränne on lõplik samm) ja olulisel kohal on just kultuurilise identiteedi hoidmine (Cohen 2009). Hargmaiste rändajate mõiste puhul aga on hoopis olulisemad nende piirideülesed võrgustikud ja sidemed (näiteks päritoluriigiga), aga ka paindlikum rände mõtestamine, mis hõlmab lisaks lühiajalisi ja pendelrändajaid (Faist 2010).

Väliskogukonna ehk diasporaa ja hargmaisuse vahet aitab hästi selgitada väliseestlase mõiste. Me ju ei nimeta väliseestlaseks paariks aastaks Brüsselisse tööle läinud ametnikku, Londonis õppivat magistranti või Soome vahet pendeldajat, veel vähem Eestist lahkunud etnilist venelast või Eesti e-residenti. Küll aga võivad nii kõik eespool nimetatud kui ka end Kanadas sisse seadnud Teise maailmasõja põgenik ja tema järeltulijad olla hargmaised eestlased. Tingimus on, et nad säilitavad Eestiga piirideülesed sidemed.

Hargmaisuspoliitika läbib erinevaid poliitikavaldkondi ja seetõttu on riigil tulenevalt oma eesmärkidest ja väljarändekontekstist võimalik hargmaisuspoliitikat erinevalt korraldada. Mõnes riigis on selles valdkonnas välja töötatud põhjalikud arengukavad, teises toimatakse üsna juhuslikult. Mõnel pool (nt Indias) tegeleb väliskogukondadega suisa eraldi ministeerium, teisel on juhtpartner hoopis kodanikeühendus (nt KEA Uus-Meremaal). Sagedamini on hargmaisuspoliitika aga mõne ministeeriumi (või selle valitsemisalas asuva agentuuri) vastutusel. Näiteks Lõuna-Koreas ja Venemaal vastutab rahvuskasvatuse poliitika eest välisministeerium, Zimbabwes majandusministeerium, Lätis kultuuriministeerium, Tšehhis haridus-, noorsoo- ja spordiministeerium, Ghanas siseministeerium, Filipiinidel tööministeerium. Enamasti viiakse poliitikat ellu mitme ministeeriumi koostöös, vastutava ministeeriumi valik viitab vaid rõhuasetusele.

Hargmaisuspoliitika valdkonniti

Üks hargmaisusega otsesemalt haakuv valdkond on rändepoliitika ise (vt ka joonis 2.6.1). Kasvav suundumus on koondada teavet välismaale asunud inimeste kohta, mis võimaldab saada parema ülevaate parajagu välismaal elavatest inimestest ja arvestada nende teenusvajadustega. Samuti on mitu riiki proovinud rakendada erinevaid lühiajalist rännet ja ajude ringlust soodustavaid meetmeid, nagu tähtajalised stipendiumi- ja stažeerimisprogrammid, ning välja töötanud tagasi-pöördumise meetmed. Tagasipöördujatele pakutakse kohanemisprogramme, tööturuprogramme (mis viivad tagasi pöörduda soovijad kokku tööandjaga), keelekursusi, majanduslikku tuge ja abi asjaajamisel. Siiski on uuringud näidanud, et enamasti üksnes poliitikameetmest ei piisa, motiveerimaks inimest tagasi pöörduma.

Ent nii mõneski valdkonnas on võõrsil elavatest kodanikest abi ka juhul, kui nad ei naase. Väliskogukonnad on paljudes riikides olulised rahasaadetiste tõttu ja seda silmas pidades on need riigid püüdnud ka kujundada meetmeid, mis riiki laekuvaid rahasummasid suurendada võiksid. Selleks on käivitatud nii ühekordseid kampaaniaid kui ka süsteemsemaid programme, mis kutsuvad üles kodumaale investeerima (või ka lähedasi toetama ja sel viisil raha majandusse suunama). Ka on mitmel riigil (nt Mehhiko, India, Iisrael, Etioopia) investeeringuprogrammid, et kaasata väliskogukondade raha.

Ent on ka teistsuguseid võrgustikupõhiseid majandusvaldkonna algatusi. Nii toetavad mitmesugused hargmaisuspoliitika programmid (nt Uus-Meremaal ja Tšiinis) ettevõtjate ja spetsialistide võrgustike arengut, et ergutada kodumaa ettevõtete siirdumist uutele turgudele, on mentorlusprogramme (nt Leedus ja Ghanas), et kasvatada tulevase spetsialiste ja tippjuhte jne. Väliskogukondi endid võib samuti käsitleda võimaliku sihtturuna, kus reklaamida kodumaad kas või turismi-sihtkohana. Näiteks korraldas Iirimaa 2013. aastal suure kampaania „Kohtumine“ („The Gathering“), millega kutsuti kõiki iiri juurtega inimesi üles Iirimaad külastama.

Ka saavad väliskogukonnad panustada välispoliitikasse. Klassikaliselt on väliskogukonnad riigi välispoliitika elluviimises osalenud etniliste eestkostetühmadena. Tuntumaid on juutide lobirühm AIPAC (Ameerika-Iisraeli välissuhete komitee) Ameerika Ühendriikides. Väidetavalt õnnestus AIPAC-il sekkuda 1980. aastal USA ja Saudi Araabia relvamüügitehingusse. Tõsi, sellisel tasemel tegutsemine on eeskätt võimalik vanade ja hästi mõjuvõimsate diasporaade puhul ning üksnes riigi initsiatiivil etniline lobi ei õnnestu. Ka on kõnealuse meetme puhul üsna õhuke piir, mis eraldab oma piiriülese kogukonna kaasamist ja sekkumist teise riigi suveräänsesse otsustusruumi.

Seega käsitletakse hargmaisusprogrammides pigem avaliku diplomaatia valdkonda jäävaid pehmemaid alga-

Kas maksustada või meelitada annetusi?

Selleks, et väliskogukondade raha kodumaale meelitada, on välja mõeldud mitmesuguseid kavasisid. Näiteks pakkus Nobeli auhinna laureaat, majandusteadlane Jagdish Bhagwati 1970. aastatel välja n-ö ajude väljavoolu maksu, millega võõrsile tööle läinud inimesi maksustataks nende päritoluriigi kasuks. Kuid seda ideed saadavad peale kõrvalmõjusid käsitleva poleemika ka praktilised probleemid maksu kogumisel.

Küllaltki edukaks aga on osutunud idee kollektiivsetest välisrahasaadetest. Nimelt käivitas Mehhiko valitsus 2002. aastal programmi 3 × 1, millega kutsuti USA-s töötavaid mehhiklasi üles koonduma kodukülaühingutesse ja annetama nende kaudu raha taristuprojektide jaoks. Iga annetatud peeso kohta lisasid keskvalitsus, osariigi valitsus ja kohalik omavalitsus veel kolm peesot. Programmi toel käivitus aastatel 2002–2006 selliseid projekte üle 6000 (Menocal).

tusi. Näiteks saab väliskogukonda kaasata oma avalikku diplomaatiasse ja riigi maine kujundamisse kodumaa tutvustajatena nii turismisihtkoha kui ka elu- või investeerimiskeskonnana, teabe jagajatena oma kodumaa kultuurist, ühiskonnast või poliitikast. Sel moel saaks tasakaalustada pahatihti sensatsioonilistel sündmustel põhinevat või ka rahvusvahelise meedia loodavat kuvandit, mis infooperatsioonide tulemusena võib olla moonduud.

Siiski eeldab nende meetmete rakendamine, et väliskogukonnad on motiveeritud kodumaa arengusse panustama. Abinõusid, mille sisu on hoida väliskogukondadega pidevat ja positiivset sidet ning suurendada osalust ja kasvatada osadustunnet, võiks nimetada ka tunnustamispoliitikaks. Selle kaudu saab väljendada valitsuse koostöövalmidust ja suurendada ka ühiskonna poolehoidu väliskogukondadele, millesse muidu sageli võõrastavalt suhtutakse. Näiteks tähistatakse Indias ja Marokos väljarännanud rahvuskaaslaste päeva, Uus-Meremaal tunnustatakse väljapaistvaid välismaal elavaid rahvuskaaslaste auhinnatseremooniatel ning Leedus ja Mehhikos korraldatakse rahvuskaaslaste konverentse. Kõigi nende eesmärk on laiemalt teadvustada väliskogukondi ja nende panust.

Neid sümboltasandi meetmeid toetatakse ka praktilisemate osalusvõimaluste pakkumisega. Nii jõuavad paljud väljaränderiigid kunagi mitmikkodakondsuse üle peetavate aruteludeni, et võimaldada oma kodanikel võtta ka asukohariigi kodakondsus, kaotamata seejuures sünnijärgset kodakondsust. Näiteks hiljuti seadustati mitmikkodakondsus sünnijärgsetele kodanikele Lätis. Kuigi ka selle sammu puhul on sümboolne tegur tähtis, säilitab kodakondsus välismaal elavatele rahvuskaas-

lastele muu hulgas poliitilised ja majanduslikud õigused ning osalusvõimalused, tagades soovi korral sujuva tagasipöördumise. Ka on uuringud näidanud, et asukohariigi kodakondsus tekitab päritoluriigi tagasipöördumiseks vajaliku turvatunde.

Siiski on mitmikkodakondsuse idee kritiseerijad öelnud, et see annab mitmikkodanikele eeliseisundi ühe kodakondsusega inimeste ees, nad seavad kahtluse alla mitmikkodanike lojaalsuse või peavad seda sobimatuks lahenduseks ideelistel kaalutlustel, sest see ei haaku nende arusaamaga riigi suveräänsusest. Nii pakuvadki mõned riigid oma väljarännanutele kodakondsuse asemel kodakondsuslaadset staatust: näiteks on Türgi (roosa kaardi süsteem) ja India (PIO, OCI) andnud selle staatusega isikutele teatud hulga kodanikega võrdseid õigusi, kuid mitte kõiki. Näiteks pole kodakondsusest loobunud inimestel õigust osta Indias maad, see on asustustihedust ja maa nappust ning India väliskogukonna sissetulekuid arvestades ka arusaadav.

Mitu riiki on rakendanud meetmeid, et kodakondsuse säilitanud väliskogukondade liikmed saaks riigi elus osaleda, näiteks võimaldades välismaal hääletamist. Mõned riigid aga on pakkunud alternatiivseid osalusplatvorme, näiteks on Soomes moodustatud rahvuskaaslaste parlament, mis toimib võõrsil elavate soomlaste huvikaitseorganisatsioonina, Itaalias on rahvuskaaslastele aga tagatud lausa esindus päris parlamendis. Tõsi, selliste esindusühingute toimimine oleneb väga palju sellest, kui kaasav on nende riikide valitsemiskultuur ja kui päevakajaline väljaränne selles ühiskonnas parasjagu on. Isegi näiteks väga kaasava valitsemiskultuuriga Soomes on seasel rahvuskaaslaste parlamendil sageli raske saavutada oma huvide arvestamist (Vierimaa 2011). Esinduskogude tööd aga aitab toetada tunnustamispoliitika.

Osalt teenib väliskogukondadega sideme hoidmise eesmärki ka kultuuri- ja hariduspoliitika, ehkki seda kasutatakse ka kultuurimälu ja tavade alalhoidmiseks, et kujundada diasporaalist identiteeti (Gsir & Mescoli 2015). Sel eesmärgil toetavad lähteriigid näiteks väliskogukondade kultuuri-, spordi- ja erialaseltse, usuühendusi, heategevusorganisatsioone jm. Sama eesmärki teenivad ka keele- ja kultuuriõppe korraldamine, kultuuriürituste ja kollektiivide toetamine, riiklike pühade tähistamine (näiteks toetab Tai valitsus võõrsil kuninga sünnipäeva tähistamist), õppematerjalide ja perioodika saatmine, usuorganisatsioonide tegevuse toetamine ja vaimulike lähetamine, pikemaajaliste väliskogukondade puhul ka sealse pärimuse kogumine ja talletamine, väliskogukondade ajakirjanduse toetamine jm.

Viimastel aastatel on kõnealust tegevust oluliselt mõjutanud ka uue meedia areng, näiteks pakuvad riigid keeleõppevõimalusi veebi vahendusel, samuti on veebimeedia muutnud diasporaajakirjanduse rolli, sest uudiseid kodumaalt saab ka teiste väljaannete kaudu pidevalt jälgida. See omakorda avab uue, digikultuuri valdkonna

hargmaisuspoliitikale, eeskätt meediasisu piiriüle-
sel kättesaadavusel (vt ka Ibrus, käesolev kogumik).
Ent eri valdkondade lõimumist on näha mujalgi, näiteks
ei pruugi kultuuriüritused välismaal olla suunatud pel-
galt oma väliskogukondadele, vaid teenida ka laiemalt
kultuuridiplomaatia või kultuurieksporti eesmärke.

Ka hariduse vallas on mõne riigi tegevus oluliselt
ambitsioonikam kui pelgalt keeleõpe. Õppetöö võib
seostuda päritoluriigi pärandiga, pakkuda ka üldharidust
või hoopis teatud ametite tarvis eriharidust. Enamasti on
need programmid suunatud lastele ja noortele, kuid näi-
teks Boliivia toetab hoopis kursuste korraldamist eaka-
tele. Mitu riiki on laiendanud oma koolivõrgu piiride-
üleseks. Mõned riigid, näiteks India, Tuneesia ja Soome,
võimaldavad neis koolides õppida oma riikliku õppekava
järgi, mis loob paindlikumaid rändevõimalusi lastega
peredele. Iraani rahvusvaheline koolivõrk koosneb lausa
126 koolist 76 riigis, kus õpib kokku umbes 14 000 õpi-
last. Seal töötavaid õpetajaid käsitleb riik omamoodi
diplomaatidena (Iran Daily 2016). Samuti pakuvad mitu
riiki (nt India ja Läti) stipendiumiprogramme, toomaks
väliskogukondade noori oma päritoluriiki õppima või
tööle, et tugevdada sidet ja meelitada neid ka ümber
asuma.

Riikide suundumused hargmaisus- poliitika kujundamisel

Eespool antud ülevaade pole mõistagi ammendav ja
konkreetsete meetmete rakendamisel ning täpsemal
häälestamisel lähtub iga riik üldisematest hargmai-
susele seatavatest eesmärkidest (vt ka joonis 2.6.1).
Eesmärgid aga on mitmesugused. Näiteks eristuvad
teistest n-õ arenevad riigid, mis püüavad oma välis-
kogukondi rakendada eeskätt majanduse mootorina.
Sageli on nendes riikides hiljaaegu toimunud rahvastiku
kiire juurdekasv, mistõttu on riigid võtnud aktiivsema
rolli ka väljarändepoliitika korraldamisel (näiteks küla-
listööjõu programmides osaledes) ja väliskogukondade
toetamisel. Näiteks on Filipiinidel välismaal töötava-
tele oma kodanikele mitmekesise sotsiaalse toe pro-
gramm õiguste kaitsest pensionideni. Väliskogukondade
„kohustuste“ real kajastuvad aga välisrahasaadetiste ja
investeeringutega seotud poliitika ning oskusteabe siirde
programmid.

Nendest eristuvad arenenud riigid, mille harg-
maisuspoliitika on tugevalt väliskogukondade osaduse
ja osaluse tekitamise keskne ning suunatud võrgus-
tumisele. Näiteks on Iirimaa strateegia „Global Irish“
kesksed märksõnad just „ühendamine“, „toetamine“,
„tunnustamine“ ja „võrgustike loomine“.

Kesk- ja Ida-Euroopas, aga näiteks ka Hiinas,
paistab piiriülene side väliskogukondadega põhinevat
eeskätt kultuurivaldkonnal, seda võiks nimetada ka
pigem diasporaapoliitikaks. Näiteks keskendub Tšehhi

Joonis 2.6.1. Hargmaisuspoliitika valdkonnad ja põlvkonnad

Klassikaline rändekäsitlus, diasporaapoliitika	Hargmaine rändekäsitlus, uus hargmaisuspoliitika
Rändepoliitika	
Tagasirännet toetavad meetmed	Lühiajalist rännet toetavad meetmed
Vajadusel väliskogukondade tsiviilõiguste kaitse	Tagasipöördumist toetavad meetmed
	Hargmaiste kodanikega tegelevad institutsioonid
Osaluspoliitika	
Õigus osaleda valimistel	Tunnustamispoliitika
Kodakondsuse laiendamine väliskogukondadele	Mitmikkodakondsus ja teised uued liikmelisuse vormid
	Muud institutsionaalse esindatuse vormid
Kultuuripoliitika	
Kultuuriühingute ja -ürituste toetamine	Kultuurieksport
Mälupoliitika	
Hariduspoliitika	
Väliskogukondade elujõulisust tagavad keele- ja kultuuriõpe	Mobiilsust arvestav hariduspoliitika ja mobiilsust võimaldavad hariduse pakumise vormid (kaugõpe, riikliku õppekavaga koolid välisriikides, keeleõpe)
Majanduspoliitika	
Välisrahasaadetisi kindlustavad meetmed	Töörändajate maksustamine
	Hargmaise kogukonna investeeringute motiveerimine
	Hargmaiste kodanike kaasamine ekspordipoliitikasse
	Teadmussiirde programmid
	Mobiilsust ja hargmaisust arvestav tööturupoliitika
Sotsiaalvaldkonna poliitika	
Tagasipöördujatele sotsiaalsete õiguste tagamine	Piiriülene tervise- ja töötuskindlustus
	Mobiilsust arvestav toetus- ja pensionisüsteem
Välispoliitika	
Lobi päritoluriigi huvides	Avalik diplomaatia ja riigi kuvandi kujundamine hargmaiseid kogukondi kaasates
	Rahvadiplomaatia

Allikas: autori koostatud.

hargmaisuspoliitika eeskätt oma keele ja kultuuri säi-
litamisele väliskogukondades, korraldades keeleõpet ja
pakkudes noortele suunatud stipendiume. Mitu selle
piirkonna riiki (nt Leedu, Ungari) on hakanud oma
hargmaisuspoliitika ampluaad laiendama, lisades sinna
järk-järgult ka majandusvaldkonna ja tunnustamise
meetmeid.

2.6.2. Eesti hargmaisuspoliitika

Eesti hargmaisuspoliitika kõige mahukam alusdoku-
ment on rahvuskaslaste programm (RKP), mida on
koostatud juba kolmeks perioodiks: 2004–2008, 2009–

2013 ning 2014–2020. Programmi toetavad valdkonna alusseadused, nagu põhiseadus, kodakondsusseadus ja valimisseadus, Euroopa Liidu õigus ning rahvusvahelised lepingud, aga ka mõned rahvuskaaslaste programmile eelnenud algatused. Kõnealusel valdkonnas on viimase 25 aasta jooksul olnud muutusi, kuid siiski on see jäänud üllatavalt stabiilseks.

Valdkonna arengu võib jagada kolmeks perioodiks. Esimene on omamoodi eellugu, mis jääb eeskätt 1990. aastatesse ja kirjeldab hilisemale süstemaatilisele poliitikakujundusele aluse pannud seaduste sündi. Teist võiks vaadelda kui n-ö klassikalise diasporaapoliitika väljakujunemist nullindatel. Tinglikult kolmas periood algas 2010. aastatel, kui esile kerkis hargmaine käsitlus. Perioodidele on raske seada konkreetset ajapiiri, sest üleminekud on olnud väga sujuvad (vt ka joonis 2.6.2).

Eellugu

1990. aastateks oli läänediasporaa demograafiline seis jõudnud omamoodi murdepunkti: eesti peredesse (ehk pered, kus mõlemad vanemad on eestlased) sündivate inimeste hulk oli oluliselt kahanenud, samuti oli vähenemas eesti keele valdajate hulk. Arvestades, et paljudel eestlaste järeltulijatel oli väga mitmekultuuriline taust, muutus oluliseks, kas ja millega suudetakse eesti identiteet huvitavaks ning alalhoidmist väärivaks muuta (Kulu 1997: 284). Niisiis oli vajadus hargmaisuus- ja diasporaapoliitika järele selgelt olemas.

Meetmete väljatöötamist ja rakendamist hoogustas Abhaasia konflikt 1992. aastal, kui eestlaste külad Abhaasias jäid keset konfliktikollet. Algselt ühekordse päästeoperatsiooni käigus võimaldati Eestisse ümber asuda sadadel rahvuskaaslastel. Hiljem kasvas sellest välja rahvuskaaslaste tagasipöördumise toetamise programm. Tegemist oli selgelt humanitaarprogrammiga, mille eesmärk oligi aidata rahvuskaaslastel konfliktipiirkondades. Ümberasunutele võimaldati elementaarne äraelamiseks: tasuta elamispind ja kaks keskmist kuu-palka. Toetuse eesmärk oli tagada, et inimene saaks hakkama, kuni elamisluba üle vaadatakse.

Olulise aluse hilisemale hargmaisuus- ja diasporaapoliitikale panid ka põhiseadus, kodakondsusseadus ja valimisseadus. Eesti kodakondsusreeglite kujunemist on kõige enam mõjutanud vajadus õiguslikult reguleerida Eestisse nõukogude ajal sisserännanud inimeste staatus, mitte niivõrd eestlaste kogukonnad võõrsil (vt nt Saarts 2009, Kallas, sama kogumik). Siiski on seadustes punkte, mis hõlbustasid väliseestlaste kogukondade seotuks jäämist Eestiga. Nimelt põhineb Eesti kodakondsusseadus n-ö põlvnemise loogikale (lad *ius sanguinis*), mille kohaselt saavad kodakondsuse automaatselt kõik Eesti kodanike järeltulijad, olenemata nende sünnimaast või elukohariigist. Neid etnilisi eestlasi, kelle esivanemad rändasid välja juba enne Eesti

Mitmeti tõlgendatav mitmik-kodakondsuse keeld

Mitmik-kodakondsusega seotud topeltstandardit iseloomustab hästi 2000. aastate alguse meedia-kajastus. Näiteks ilmus 5. juulil 2001 Postimehes lugu Eesti tippametnikest, kes hoidsid alal ka mõne teise riigi kodakondsust. Riigikantselei pressiesindaja kommenteeris seda tõsiasja, öeldes, et mitmik-kodakondsus on „iga inimese isiklik asi“. Kui aga selgus, et itaallane Ernesto Preatoni, kes sai Eesti kodakondsuse eriteenete eest, oli alles jätnud ka Itaalia kodakondsuse, käsitleti seda kui seaduse-rikkumist. (Jakobson, Kalev 2016)

iseseisvumist 1918. aastal, kaitseb põhiseaduse säte, mis lubab kõigil Eesti päritolu inimestel Eestisse elama asuda. Ka võimaldas kodakondsusseadus neil kuni 1995. aastani taotleda Eesti kodakondsust lihtsustatud korras (RKP 2004–2008).

Kuigi Eesti kodakondsusseadus keelab mitmik-kodakondsuse, on põhiseaduses säte, mis ei luba sünnijärgselt kodanikult Eesti kodakondsust ära võtta. See omakorda tekitab olukorra, et mitmik-kodakondsuse keeldu ei ole võimalik sünnijärgsete Eesti kodanike puhul rakendada.

Ka sätestati valimisseadusega Eesti kodanikest väliseestlaste üsna laiad võimalused osaleda poliitikas. Erinevalt mitmest teisest riigist on Eesti lubanud hääletada ka väljaspool oma territooriumi, mis on võimaldanud osaleda valimistel kümnetel tuhandetel väljaspool kodumaad elavatel Eesti kodanikel.

Sel perioodil hakati sõlmima ka kahepoolseid lepinguid, mis kaitsevad välismaal elavate Eesti kodanike sotsiaalseid õigusi. Need lepingud olid olulised eeskätt pensionieas ümberasujatele (RKP 2004–2008). Samuti kogus hoogu väliskogukondade kultuuriline toetamine näiteks keeleõppes, ent aeg-ajalt toetati ka kultuurikollektiive. Süsteemse poliitika vajadus selgus pärast 1996. aastal Eestis toimunud ESTO päevi, kui haridusministeerium hakkas saama idadiasporaa kultuuriorganisatsioonidelt palveid saata neile keeleõppematerjale, noote jm.

Diasporaapoliitika väljakujunemine

Süsteemsema poliitika väljakujunemiseks võib pidada rahvuskaaslaste programmi käivitamist 2004. aastast, mille tõttu tekkis teatav sünergia eri poliitikavaldkondade eest vastutavate ministeeriumide vahel, tegevus muutus korrapärasemaks ja sai ka selgema eesmärgi. Rahvuskaaslaste programmi sekretariaat on sarnaselt Tšehhiga haridus- ja teadusministeerium (algul rahvastikuministri büroo), ent poliitikat kujundab ja seirab programmi nõukogu, kuhu kuuluvad ka sise-, välis- ja kultuuriministeeriumi esindajad.

Programmi iseloomustas toona (ja iseloomustab praegugi) eeskätt klassikalisele diasporaapoliitikale omane kultuurikeskne ning diasporaade jätkusuutlikkusele keskendunud sihiseade: poliitika lähtekohaks kujunes rahvuslik ühtekuuluvustunne ning eestluse kui keelelise ja kultuurilise identiteedi igakülgne toetamine (RKP 2004–2008). Toetati loomekollektiive ja kultuuriüritusi, aga ka väliseesti kirikukogudusi, väliseesti pärandi kogumist ja keeleõpet. Programmi toel lisandusid uued keeleõppevõimalused: noorte keele- ja kultuurilaagrid ning stipendiumid noortele, kes said seega tulla Eestisse oma juurtega sidemeid tugevdama. Eestisse tagasipöördumise toetamist jätkati samadel alustel, ent lisandusid tagasipöördunute paremat lõimumist soodustavad meetmed.

Kõnealust perioodi iseloomustas ka keskendumine eeskätt idadiasporaale, mis oli nii majanduslikult kui ka sotsiaalselt läänediasporaaga võrreldes kehvemal järjel, ent 1990. aastatel varasemaga võrreldes oluliselt aktiivsem. Toetati eeskätt idapoolseid kultuuriseltsi ja kogudusi, idadiasporaad käsitlevat uurimistööd ja pärimuse kogumise ekspeditsioone, aga ka internetiühenduse sisseseadmist, et hõlbustada teabevahetust Eestiga. Ka stipendiumiprogrammi ning eesti keele ja kultuuri õppe puhul keskenduti eeskätt õppimisvõimaluste loomisele ida pool. Nii toetati keeleõpet Siberis, Krimmis, Petseris ja Abhaasias. Mitmes seales piirkonnas oli elujõuline eesti kogukond selleks ajaks juba hääbumas või hääbunud, kuid nende meetmete abil sooviti eesti pärandit seal siiski alles hoida.

Teisel perioodil lisandus rahvuskaaslaste programmi ka arhiivide digimine, kolmandal programmiperioodil on kõige ambitsioonikam eesmärk seatud just digikogude hulga. Samuti on 2009. aastast toetatud veebipõhiste keeleõppeplatvormide väljatöötamist, millest nüüdseks on välja kasvanud oluliselt laiemale sihtrühmale suunatud „Keelekliki“ veebiplatvorm eesti keele õppeks. Arendatakse ka Eesti ajalugu tutvustavat „Kultuurikliki“ platvormi. Samuti on Eesti Instituudi egiidi all koondatud e-õppe materjale.

Hargmaisuspoliitika esiletõus

Rahvuskaaslaste programmi kolmanda (2014–2020) ja osalt juba ka teise (2009–2013) perioodi eesmärgid hakkasid aga muutuma: kuigi ka need on deklaratiivselt ennekõike keele ja kultuuri kaitse programmid ning jätkavad suuresti samade tegevusliinidega, on neis täheldatavad ka teatavad hargmaisuse jooned. Esiteks, kolmas rahvuskaaslaste programm (ning osalt juba ka teine) pole enam suunatud üksnes välja kujunenud diaspora kogukondadele, vaid interneti võimaluste tõttu üha rohkem ka hajaeestlastele kogu maailmas, sh uue laine väljarännanutele (vt ka sujuvat üleminekuosa joonisel 2.6.2). Näiteks hakati rohkem toetama koole

nendes piirkondades, kuhu on toimunud uusväljaränne ja kus on seetõttu rohkem lapsi, kelle side Eestiga vaheutum. Samuti hakati toetama osaliselt eestikeelset üldharidusõpet Soomes ja Rootsis, hiljem ka Euroopa koollides Belgias, Hispaanias, Luksemburgis ja Saksamaal. Tähelepanu nihkumine uusväljarändajatele tähendab ühtlasi ka suuremat tähelepanu väliskogukonnale läänes, mis erinevalt hääbuvast idadiasporaast oli selleks ajaks inimeste arvu mõttes stabiliseerunud ja mõnel pool, eelkõige Soomes, kiiresti kasvanud (Tammaru *et al.* 2010).

Teiseks hakkab rahvuskaaslaste programm aegamisi rohkem tekitama sünergiat teiste valdkondadega väljapool kitsast diasporaapoliitikat: seosed teiste valdkondade arengukavadega muutuvad tasapisi sisukamaks, ehkki jäävad endiselt üsna keele- ja kultuurikeskseks. Osa põhjusest võib olla seotud ka programmi nõukogu koosseisuga, kus on esindamata näiteks majandus- ja kommunikatsiooniministeerium, mille valitsemisalas on aga alustatud hargmaisuspoliitika mõne osa rakendamist. Näiteks on Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus käivitunud algatuse „Gloaalne Eesti võrgustik“, mis oli kirjas ka 2015. aastal ametisse astunud valitsuse tegevuskavas. See on välisriikides elavate eestlaste ja eesti sõprade kontaktvõrgustik. Sinna kuuluvatel inimestel on kogemusi ja suhteid ettevõtluse valdkonnas ning nad võiksid abistada eesti ettevõtjaid välisturgudele laienemisel, välisinvestorite leidmisel ja muudes ettevõtluse valdkondades. Kuid valdkondlikes arengukavadetes (nt „Eesti ekspordipoliitika põhilused“, „Eesti ettevõtluse kasvustrateegia 2014–2020“) väliskogukondade võimalikku rolli otseselt käsitletud ei ole.

Sarnaseid järeldusi võib teha veel majandus- ja kommunikatsiooniministeeriumi ning siseministeeriumi e-residentsuse algatuse kohta, mis samuti võiks toimida hargmaisuspoliitikana. Praegu nähakse seda eeskätt Eesti riigi brändingu meetmena (MKM 2013). E-residentsuse tehnoloogia ja praktiline lahendus aga võimaldaks kujundada uuel tasemel hargmaise võrgustiku oma hargmaise kogukonnaga välismaal. Eeldusel, et Eesti mitmikkodakondsust siiski ei seadusta, võiks e-residentsus toimida kodakondsuse laadse institutsioonina, mis võimaldab hoida nii sümboolset kui ka praktilist sidet nendega, kellel Eesti kodakondsust pole võimalik säilitada.

Välisministeeriumil on samuti mõningaid hargmaisust rakendavaid algatusi, näiteks aukonsulite võrgustik, kodanikupäeval tunnustatakse rahvadiplomaate, samuti tehakse koostööd välismaal asuvaid ettevõtteid koondavate organisatsioonidega. Riigi hargmaist tegevust hõlbustavad kahtlemata ka Euroopa Liidu vaba liikumise põhimõte, topeltmaksustamise vältimise lepingud, sotsiaalkindlustuse lepingud ja rahvastikuregistri andmete vahetus Soomega, mis võimaldab saada parema ülevaate sotsiaaltoetuste, koolikohtade, arstiabi ja muude teenuste vajadusest. Mõnevõrra on hargmaistumise kursil

E-residentide seos hargmaise Eestiga

E-residentsust on 31. jaanuariks 2017 taotlenud 17 356 inimest ja positiivse otsuse saanud e-residente on 16 022. Kuigi e-residentsuse programm pole praegu kuidagi seotud rändelise hargmaisusega, on põhilised e-residentide asukohariigid samad, mis ka Eesti põhilised sisse- ja väljaränderiigid: Soome, Venemaa, USA, Ühendkuningriik, Ukraina, Saksamaa jne. Iseenesest näitab see tõsiasi hästi ruumi, kus Eestiga seotud hargmaisus on kujunenud.

Kahjuks ei võimalda statistika kindlalt öelda, millised seosed Eestiga e-residentsuse taotlejatel varem olid. Kas on need Eestis kunagi õppinud ja töötanud inimesed? Kas on nende hulgas Eesti juurtega inimesi, kes pole Eesti kodakondsed? Või on nad ehk Eesti e-residentsuse avastanud tänu mõnele Eesti rahvadiplomaadina tegutsevale tuttavale? Küll aga võib välja tuua, et umbes kolmandikul neist on e-residendina senisest tugevam seos Eestiga. Need on inimesed, kes soovivad kolida oma äri Eestisse (24%), Eestis elada või reisida (9%). Seda on kokku muidugi poole vähem kui neid maailmakodanikke, kes taotlevad e-residentsust, sest nende ettevõtte pole asukohapõhine (41%), kes on lihtsalt e-residentsuse fännid (15%) või kes soovivad kasutada e-residenti kaardi isikutuvastuse tehnoloogiat (8%).

Täpsemaid ja uuendatud andmeid näeb e-residentsuse statistikaveebist.

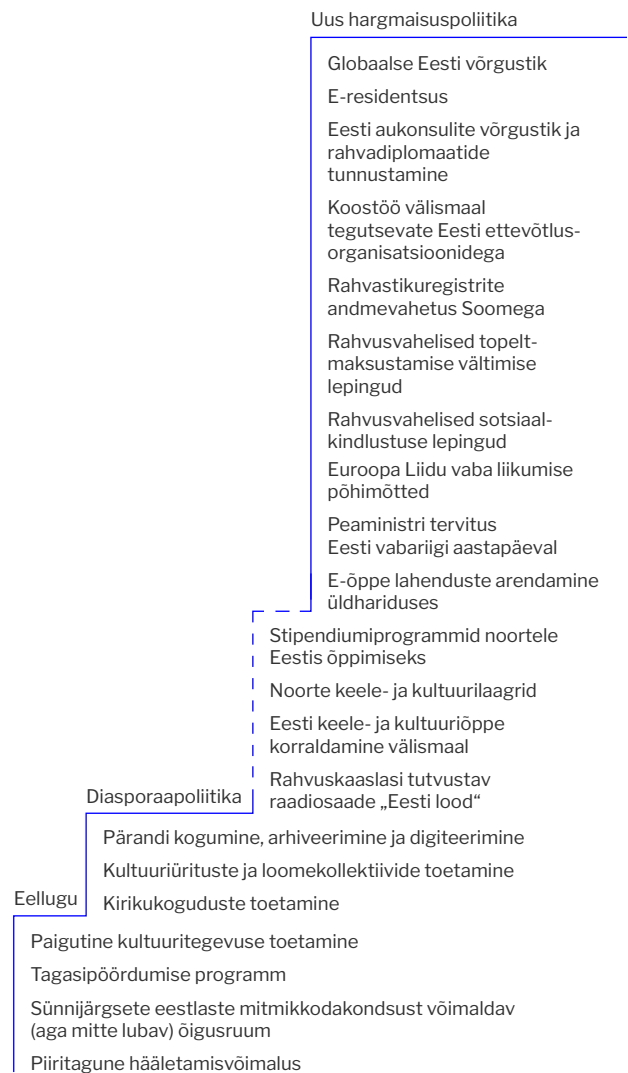
jätkanud ka Eesti tööturupoliitika: struktuurse tööpuuduse leevendamist toetab näiteks töörande programm EURES. Ka Eesti Kaubandus-Tööstuskoja käivitatud programm „Talendid koju“ oli omamoodi hargmaisuse ideestikust lähtuv ajude ringlust toetav algatus.

Mõnevõrra vaeslapse ossa aga on jäänud tunnustamispoliitika, kuigi vajadus selle järele oleks. 72% võõrsil elavatest eestlastest ei tunne, et Eesti riik neid vajab ning 43% ei tunne ka, et võõrsil elavatesse rahvuskaaslastesse Eestis hästi suhtutaks (RAKE 2015). Rahvuskaaslaste programmi raames valmib küll väliseestlusele pühendatud raadiosaate sari „Eesti lugu“, kuid seal tutvustatakse eeskätt ajaloolisi väliskogukondi. Ka rahvuskaaslaste konverents on Eestis veidi teise eesmärgiga kui näiteks Leedus või Uus-Meremaal korraldatavad üritused. Leedus antakse neil üritustel välja auhindu väljapaistvatele kaasmaalastele ja püütakse ära kasutada kokkutulnud hargmaiste kogukondade intellektuaalset potentsiaali mõne praktilise probleemi lahendamisel, Eesti konverents on otseselt pühendatud rahvuskaaslaste programmi tegevusest ülevaate andmisele ja tagasisidestamisele, teatud määral ka väliskogukondade omavahelisele võrgustumisele.

Siiski tuleb tunnustamisega seoses nimetada, et 2015. aastal ametisse astunud valitsuse koalitsiooni-leppes on punkt, mille kohaselt esineb vabariigi aastapäeval peaminister võõrsil elavatele eestlastele adresseeritud pöördumisega. Ehkki eraldiseisvana ei ole sellel olulist tulemit hargmaisuspoliitikas, annab see tunnistust, et võõrsil asuvatele eestlastele mõeldakse. Tunnustamispoliitikasse on oma panuse andnud ka president Toomas Hendrik Ilves, kelle välisvisiitide päevakavasse kuulusid sageli kohtumised kohalike eesti ettevõtjatega ja kes oli ka programmi „Talendid koju“ patroon. Laiemat ja väliskogukonda tunnustavat kõlapinda neil algatustel aga eriti ei ole olnud.

Ka on hargmaisusega arvestavamaks muutunud Eesti haridussüsteem. Kuigi Eesti ei paku võimalust omandada võõrsil riikliku õppekava alusel üldharidust, on paremini tagatud tagasipöörduvate laste ja noorte õigused ning võimalused. Näiteks on tagasipöörduvatele noortele tagatud õigus õppida esialgu individuaalse õppekava alusel, ka on täpsustatud koolikoha tagamise

Joonis 2.6.2. Eesti hargmaisuspoliitika „trepp“: eri arenguetappide algatused, mis toimivad praegusereni

Allikas: autori koostatud.

korda ja rohkem on e-õppe võimalusi võõrsil. Ka on hakatud enam panustama rändega kaasnevaid teemasid käsitleva teabe edastamisse haridus- ja teadusministeeriumi kodulehe vahendusel.

Kokkuvõte

Peatükis tutvustati hargmaiuspoliitika mõistet, erinevates valdkondades rakendatud meetmeid ja riikide strateegiaid poliitikavalikute tegemisel. Seejärel anti ülevaade Eestis rakendatud hargmaiuspoliitikast. Eesti sarnaneb meetmete valikult mitme teise Kesk- ja Ida-Euroopa riigiga, sest on senini viljelenud eeskätt kultuurikeskset diasporaoliitikat. Siiski on hakanud lisanduma võrgustikupõhisemat hargmaiuspoliitikat. Päril ühtset ja laiahaardelist strateegiat Eestil veel pole, ehkki võõrsile suundunud inimeste hulka arvestades oleks märkimisväärne sihtrühm olemas.

Hargmaiususe arvestamine pole veel leidnud teed valdkondadeülelisesse arengukavadesse, nagu „Säästev Eesti 21“ või konkurentsivõime arengukava, kuigi hargmaiuspoliitika meetmete rakendamine võimaldaks saavutada eesmärgi, mis on (Eesti) riiklikes arengukavades kirja pandud. Samuti pole hargmaiuspoliitikat (või poliitika hargmaist võimalust üldisemalt) eriti kajastatud valdkondlikes arengukavades. Miks aga ei võiks rohkem teadvustada ega arendada parasjagu võõrsil elavate viiendiku eestlaste võimekust riigi arengusse panustada? Hargmaiuspoliitika saaks lõimida erinevatesse valdkondlikesse arengukavadesse, ent kaaluda võiks ka selle kui valdkondadeülese ambitsiooniga teema lisamist mõnda üldarengukavasse.

Ka on praegu üsna vähe valdkondade sünergiaid. Ministeeriumideülene rahvuskaaslaste programmi nõukogu näib kultuuri- ja hariduskeskse poliitika näitel toimivat. Kaaluda võiks nii rahvuskaaslaste programmi nõukogu laiendamist, kaasates majandus- ja kommunikatsiooniministeeriumi, kui ka programmi enda laiendamist, hõlmates ka rahvadiplomaatia ning majandusteemad. Ehkki iga ministeeriumi meetmetel on pisut erinevad sihtrühmad, võib nende paljusid aidata kaasa hargmaiste eestlaste üldisele nähtavusele ja tunnustusele ühiskonnas laiemalt.

Unustada aga ei tohi, et poliitikat ei vii ellu programminõukogud või arengukavade koostajad, vaid inimesed. Väliskogukondade potentsiaal on paljuski sellest, kui motiveeritud nad on oma panust andma. Kõige suurem sisuline lõtk on just väliskogukondade osaluses ja tunnustamisel, mis pole praegu ühegi käivitunud programmi peaesmärk. Nendeta aga on küsimärgi all ka edu kõigis teistes valdkondades. Seega tasuks eeskujuna võtta n-ö arenenud riikide, näiteks Iirimaa ja Uus-Meremaa hargmaiuspoliitika kogemusest või vaadata, mida teevad Leedu ja Ungari. Tähtis on ka,

et väliskogukondi tunnustataks laiapõhjaliselt (mitte piirdudes üksnes Eesti ettevõtjatega Silicon Valleys) ja see oleks järjepidev ning nähtav.

Tänuõnad

Artikli materjali kogumine algas Eesti Teadusagentuuri toetatud järel doktorantuuris. Autor tänab ka Andero Adamsoni haridus- ja teadusministeeriumist.

Viidatud allikad

Cohen, R. (2009). *Global diasporas: An introduction*. London: Routledge.

Faist, T. (2010). Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? Faist, T., Bauböck, R. (eds) *Diaspora and transnationalism: Concepts, theories and methods*.

Iran Daily (2016). 126 Iranian schools in 76 nations Teachers are cultural ambassadors. *Iran Daily*, 16.08.2016. <http://www.iran-daily.com/News/166969.html?catid=1023&title=126-Iranian-schools-in-76-nations-Teachers-are-cultural-ambassadors>.

Jakobson, M-L., Kalev, L. (2016). Politics-Policy Nexus in Multiple Citizenship Debates. Paper presented at ECPR General Conference, Charles University in Prague, Czech Republic, 7.-10. september, 2016.

Kulu, H. (1997). The Estonian diaspora. *Trames*, 1 (3), 277-286.

MKM (2013). – Eesti infoühiskonna arengukava 2020. Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium. https://www.mkm.ee/sites/default/files/elfinder/article_files/eesti_infoühiskonna_arengukava.pdf.

Menocal, A. R. Programa 3x1 para Migrantes. EUROsocial programmi raport. <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/1914.pdf>.

RAKE (2015). – Rahvuskaaslaste programmi mõju-uuring. Tartu Ülikooli sotsiaalteaduslike rakendusuringute keskus RAKE. https://www.hm.ee/sites/default/files/rkp_maju-uuring_lopparuanne.pdf.

RKP (2004-2008) – Rahvuskaaslaste programm 2004-2008. Rahvastikuministri Büroo <http://www.balther.net/public/documents/RKP.pdf>.

RKP (2009-2013). – Rahvuskaaslaste programm 2009-2013. Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/sites/default/files/rahvuskaaslaste_2009-2013.pdf.

RKP (2014-2020). – Rahvuskaaslaste programm 2014-2020. Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/sites/default/files/rahvuskaaslaste_programm_2014_2020.pdf.

Saarts, T. (2009). Eesti ja Läti kodakondsuspoliitika võrdlus taasiseseisvusajal. *Acta Politica Estica*, (3), 132-154.

Tammaru, T., Kumer-Haukanõmm, K., & Anniste, K. (2010). The formation and development of the Estonian diaspora. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (7), 1157-1174.

Vierimaa, S. M. (2011). Migrant Associations in a Transnational Advocacy Network. The Case of the Finnish Expatriate Parliament. Heikkilä, E. & S. Koikkalainen *Finns Abroad: New Forms of Mobility and Migration*. Turu: International Migration Institute.